

Evaluatie lesprogramma Under Pressure

Werken aan weerbaarheid tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming

Werken aan weerbaarheid tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming

Evaluatie lesprogramma Under Pressure

Auteurs

Ron van Wonderen (Verwey-Jonker Instituut)

Malon Peeters – Osseyran (RadarAdvies)

Met medewerking van

Leyla Reches

Marte Sikkema

Charlotte Hagnaars

Imre Teunissen

In opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid,
directie Samenleving en Integratie en de NCTV.

Utrecht, april 2022

Inhoud

Managementsamenvatting	4	6 Kansen voor doorontwikkeling	51
1 Inleiding	11	6.1. Inzichten uit interviews en observaties	51
2 Methodologische verantwoording	15	6.2. Inzichten uit enquêtes	55
2.1. Keuze voor Under Pressure	15	7 Conclusies en aanbevelingen	56
2.2. Uitvoering kwalitatief onderzoek	16	7.1. Resultaten	56
2.3. Uitvoering kwantitatief onderzoek	17	7.2. Werkzame elementen	58
2.4. Methodische beperkingen	20	7.3. Relevante contexten en randvoorwaarden	59
3 Theoretisch kader	21	7.4. 'Additionele opbrengsten en neveneffecten	59
3.1. Relatie versterken weerbaarheid en preventie radicalisering	21	7.5. Aanbevelingen	60
3.2. Theory of change Under Pressure	23	Bijlage 1 Geraadpleegde literatuur	62
4 Resultaten evaluatie onderzoek	27	Bijlage 2 Observatiekader	63
4.1. Bijdrage Under Pressure aan vergroten weerbaarheid tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming	27	Bijlage 3 Topiclijst focusgroep leerlingen	65
4.2. Bijdrage Under Pressure aan vergroten bewustzijn belang democratisch burgerschap en democratische waarden	37	Bijlage 4 Topiclijst interviews docenten	66
4.3. Evaluatie door leerlingen van de Under Pressure gastlessen	42	Bijlage 5 Topiclijst interviews peer educators	68
4.4. Additionele opbrengsten en neveneffecten Under Pressure	44	Bijlage 6 Gestandaardiseerde vragenlijst	70
5 Contextfactoren en werkzame elementen	46		
5.1. Contextfactoren	46		
5.2. Werkzame elementen	48		

Managementsamenvatting

Achtergrond

Na enkele jaren ontwikkelen en uitvoeren van interventies gericht op de preventie van radicalisering, is in Nederland meer aandacht gekomen voor evalueren. Met de uitkomsten van die evaluaties kan het lokale preventiebeleid efficiënt en effectief verder worden ontwikkeld. Met een landelijk gecoördineerde effectevaluatie wil het Rijk de context-afhankelijke werkzame elementen en geleerde lessen van preventieve interventies zichtbaar te maken. Zo kunnen deze inzichten worden benut bij het (door)ontwikkelen van interventies. Daarnaast beoogt het Rijk gemeenten te inspireren, motiveren en te stimuleren om (meer en beter) te evalueren. Het Verwey-Jonker Instituut en RadarAdvies hebben daarom in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, directie Samenleving en Integratie, en de NCTV een evaluatieonderzoek uitgevoerd van een preventieve interventie. Doel is om meer inzicht te verkrijgen in de werkzame elementen en geleerde lessen. De voor deze evaluatie geselecteerde preventieve interventie is 'Under Pressure' van *Diversion*.

Uitgangspunten interventie Under Pressure

Jongeren worden steeds vaker blootgesteld aan desinformatie en nepnieuws, onder meer door het toenemende gebruik van sociale media. Dit maakt het voor hen moeilijker om te navigeren in deze informatie, en te onderscheiden wat wel en niet waar is, waardoor zij vatbaarder kunnen worden voor polariserende narratieven en eenzijdige meningsvorming. Uitgangspunt van het lesprogramma Under Pressure is dat door het vergroten van de weerbaarheid

tegen desinformatie en het vergroten van het democratisch burgerschap bij jongeren de voedingsbodem voor polarisatie en radicalisering wordt vermindert. Under Pressure is een lesprogramma dat wordt ingezet in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs en in de onderbouw van het mbo. De beoogde resultaten van het lesprogramma zijn:

- Jongeren weerbaarder maken tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming die potentieel kan leiden tot polarisatie, extremisme of isolatie.
- Versterken van democratisch burgerschap onder jongeren, met een focus op persvrijheid en vrijheid van meningsuiting, door de jongeren bewust te maken van het belang ervan, en hun eigen rol erin.

De doelgroepen op wie Under Pressure zich richt, zijn jongeren in de leeftijd van 15 tot 21 jaar in de bovenbouw op VO-scholen (alle niveaus) en mbo-studenten van niveau 3 en 4. Under Pressure is een zogeheten 'peer education' project. Letterlijk betekent peer education: leren van gelijken. Op zoek naar een eigen identiteit spiegelen jongeren zich in deze levensfase vooral aan mensen met een vergelijkbare ervaringswereld. Kennis afkomstig van mensen die qua leeftijd, taalgebruik en (culturele)achtergrond dicht bij hen staan, wordt eerder geaccepteerd. Een peer educator is zo'n rolmodel dat gemakkelijk informatie en ervaringen kan vertalen naar de leefwereld van een bepaalde doelgroep en op die manier onderwerpen bespreekbaar maakt.

Inhoud en opbouw van de Under Pressure lessen

De interventie Under Pressure bestaat uit drie Peer Education lessen van ongeveer een uur verspreid over drie opeenvolgende weken. De lessen worden gegeven door twee peer educators. De reguliere docenten van de deelnemende klassen zijn bij alle peerlessen aanwezig en ondersteunen de peer educators waar nodig. De peer educators hebben zelf ervaring met de problematiek (in dit geval fake news en desinformatie) en kunnen deze ervaring gebruiken

in het uitleggen en begrijpen van de jongeren. Zij zetten tijdens de lessen hun eigen ervaringen in om met jongeren in gesprek te gaan over (des)informatie en (eenzijdige) meningsvorming en over democratische waarden. Vooronderstelling is dat jongeren de content van de lessen zo beter in zich opnemen, en meer ruimte voelen om hun eigen ervaringen te delen. Onderdeel van de tweede les is het spelen van een game ('Under Pressure Game', ontwikkeld door DROG) waarbij de leerlingen leren desinformatie en nepnieuws te herkennen door deze zelf te produceren.

Onderzoeksopzet

In het evaluatieonderzoek zijn de volgende onderzoeksvragen beantwoord:

1. In hoeverre worden de beschreven doelen van Under Pressure behaald, namelijk:
 - 1a. In hoeverre is na het volgen van de lessen 'Under Pressure' de weerbaarheid van jongeren tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming vergroot?
 - 1b. In hoeverre zijn jongeren na het volgen van de lessen 'Under Pressure' zich meer bewust van het belang van democratisch burgerschap en hun eigen rol daarin, en hechten zij meer belang aan democratische waarden als persvrijheid en vrijheid van meningsuiting?
2. In hoeverre zijn er ook additionele opbrengsten of zijn er negatieve neveneffecten van de lessen 'Under Pressure'?
3. In hoeverre zijn specifieke contextfactoren van invloed op de effectiviteit van de lessen 'Under Pressure'? Om welke contextfactoren gaat het?
4. Welke werkzame elementen bevatten de lessen 'Under Pressure'?
5. Waar liggen eventuele kansen voor doorontwikkeling van de lessen 'Under Pressure'?

Om inzicht te krijgen in de resultaten en werkende elementen van de interventie Under Pressure zijn in het evaluatieonderzoek zowel kwalitatieve als kwantitatieve methoden (mixed methods) toegepast. Het *kwalitatieve onderzoek*

hebben we uitgevoerd om meer inzicht te verkrijgen in: welke onderdelen van de lessen dragen bij aan welke effecten bij wie (doelgroepen) en waarom? En (indien van toepassing) hoe is te verklaren dat bepaalde effecten juist niet of minder behaald worden? We hebben gebruik gemaakt van de volgende kwalitatieve onderzoeksmethoden:

- Documentanalyse en literatuuronderzoek.
- Diepte-interviews met peer educators, leerlingen, docenten.
- Observaties tijdens lessen.

We hebben 14 interviews (individuele interviews of groepsinterviews) uitgevoerd met peer educators, medewerkers van het projectteam van Under Pressure en docenten van de deelnemende scholen (mbo, havo en vwo). Ook is gesproken met 23 leerlingen. We voerden observaties uit tijdens vier Under Pressure lesreeksen (bestaande uit drie gastlessen door de peer educators). We hebben gekeken naar houding en vaardigheden van de peer educators, het belang hiervan op het verloop van de lessen ('best persons'); de gebruikte materialen/lesmateriaal; de input, houding en reacties van de leerlingen, en de interactie tussen de peer educators en de leerlingen. De vier observatierreeksen zijn uitgevoerd op verschillende onderwijsniveaus (bij 4 havo, 4 vwo, 5 vwo en op het mbo).

Het *kwantitatieve onderzoek* hebben we uitgevoerd door middel van een online vragenlijst. De online vragenlijst is afgenomen voorafgaande aan de start van de lessen ('de nulmeting') en na afloop van de lessen ('de effectmeting'). In totaal hebben 532 leerlingen zowel de nulmeting als de effectmeting ingevuld. Deze leerlingen zijn meegenomen in de analyses van het onderzoek. Aan het evaluatieonderzoek is deelgenomen door acht scholen (havo, vwo en mbo) in zes gemeenten (Rotterdam, Amsterdam, Eindhoven, Haarlemmermeer, Amersfoort, Arnhem). Het is als gevolg van de coronapandemie helaas niet gelukt om ook vmbo-klassen mee te nemen in het evaluatieonderzoek.

Resultaten

Uit zowel de interviews met docenten, leerlingen en peer educators, de observaties van de lessen, als de resultaten van het kwantitatief onderzoek komt naar voren dat de belangrijkste opbrengsten van Under Pressure liggen op kennis- en bewustzijnsniveau:

- Na het volgen van de lessen Under Pressure, is de kennis van leerlingen groter geworden over
 - wat wordt bedoeld met **nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes**;
 - wat zijn de **verschillen tussen desinformatie en nepnieuws**;
 - aan welke **karakteristieken kun je desinformatie en nepnieuws herkennen?**
- Na het volgen van de lessen Under Pressure is het bewustzijnsniveau van leerlingen toegenomen omtrent de **gevaaren van nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes** (zowel voor henzelf als voor de samenleving);
- Het belang dat leerlingen hechten aan kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media is toegenomen na het volgen van de Under Pressure lessen (deze toename is echter minder groot dan de toename in kennis). Dit betreft het aandeel leerlingen dat het (heel) belangrijk vindt om **"op internet meerdere bronnen met informatie op te zoeken om je mening te kunnen vormen"**, **"op sociale media ook meningen te horen waar men het niet mee eens is"** en **"te controleren of de informatie die men leest op internet waar of nep is"**.
- De toename van kennis is blijkens het kwantitatief onderzoek relatief het grootst bij havo-leerlingen en mbo-leerlingen. Bij vwo-leerlingen is sprake van een iets minder grote kennistoename, wat samenhangt met het feit dat de aanvangskennis van vwo-leerlingen op een hoger niveau ligt dan voor havo-leerlingen en mbo-leerlingen.
- Vanuit de interviews komt de nuance naar boven dat de lessen weliswaar meer kennis en bewustwording realiseren bij leerlingen, maar **dat echte**

gedragsverandering meer tijd en oefening vereist. Leerlingen zelf geven aan dat ze vooral de begrippen nu goed kennen maar dat ze voor het goed kunnen herkennen op internet en sociale media van (geavanceerde) desinformatie **meer handvatten zouden moeten hebben.**

- De vraagstelling **"Ik weet goed wat het verschil is tussen feiten en meningen"** geeft een interessante uitkomst. Het percentage leerlingen dat het eens of helemaal eens is met de stelling is *gedaald*. Door de lessen Under Pressure worden leerlingen zich er meer van bewust dat het herkennen van verschillen tussen feiten en meningen moeilijk kan zijn.
- Het herkennen en beoordelen van desinformatie en nepnieuws is praktisch geoefend in de Under Pressure game. De leerlingen moesten op een meet-schaal aangeven in hoeverre de nieuwsitems volgens hen betrouwbare of onbetrouwbare informatie bevatten. De manipulatie van de betrouwbaarheid van de nieuwsitems heeft plaatsgevonden door de berichten herkenbare kenmerken te geven van diverse misleidingstechnieken. Ook zijn ter controle enkele items met echte informatie en zonder misleidende technieken getoond. We concluderen op basis van de resultaten dat er **een beperkt maar wel significant effect is van de Under Pressure game op het beoordelen van nieuwsitems op betrouwbaarheid.** Uitgesplitst naar onderwijstype (havo, vwo en mbo) blijkt dat het effect van de Under Pressure game iets groter is voor vwo-leerlingen dan voor havo en mbo-leerlingen.

In hoeverre zijn leerlingen na het volgen van de lessen 'Under Pressure' zich meer bewust van het belang van democratisch burgerschap en hun eigen rol daarin, en hechten zij meer belang aan democratische waarden als persvrijheid en vrijheid van meningsuiting?

- Volgens docenten is het goed dat in de Under Pressure lessen aandacht is gegeven aan belang van **het raadplegen van meerdere bronnen**, meer bewustzijn over **de rollen die je in kunt nemen in het sociale media landschap** en **kennis over de grenzen aan vrijheid van meningsuiting.** Wel

plaatsen docenten de nuancering dat (ook hier) weer een discrepantie zit tussen kennis en bewustwording en daadwerkelijke gedragsverandering. Dat laatste kost meer tijd. De kennisoverdracht van hoe betrouwbare berichtgeving tot stand komt en hoe journalisten en redacties werken, is in de lessen te beknopt/abstract om leerlingen echt goed te laten begrijpen hoe dit werkt.

- Leerlingen geven aan dat ze meer kennis hebben verkregen over desinformatie en hoe deze zich verspreidt, maar hoe de **totstandkoming van betrouwbare berichtgeving** precies werkt, vinden ze lastig om te zeggen. Wat betreft democratische waarden, zoals vrijheid van meningsuiting en persvrijheid, geven leerlingen meer besef te hebben gekregen dat er **grenzen zijn aan de vrijheid van meningsuiting**.
- Volgens peer educators worden de doelstelling met betrekking tot weerbaarheid tegen nepnieuws en desinformatie beter gerealiseerd dan de doelstelling ten aanzien van democratisch burgerschap en democratische waarden, omdat aan de eerste meer aandacht wordt besteed binnen de lessen.
- Onze observaties van de lessen onderschrijven de inzichten uit de interviews. We voegen daaraan toe dat de boodschap wat betreft **het checken en gebruiken van meerdere bronnen** duidelijk lijkt aan te komen bij de leerlingen. Dit was in de lessen veelal een van de belangrijkste punten die leerlingen noemen. Wel zou meer aandacht wenselijk zijn voor **hoe** kan worden gecheckt of bronnen betrouwbaar zijn.

De bevindingen vanuit de online enquête ondersteunen de bevindingen uit de interviews en observaties:

- Leerlingen geven na het volgen van de lessen Under Pressure vaker aan dat **niet alles gezegd mag worden** en dat er **grenzen zijn aan de vrijheid van meningsuiting**. Er zijn echter geen significante verschuivingen op de stellingen die gaan over een **open houding** naar andere meningen en het borgen van vrijheid voor media.

- Leerlingen vinden na het volgen van de lessen Under Pressure vaker dat je **geen oproepen mag doen op sociale media** tot rellen zoals bijvoorbeeld tegen coronamaatregelen. Ook ten aanzien van de andere voorgelegde voorbeelden is sprake van significante afnames van de percentages leerlingen die zeggen dat dit mag: "Oproepen doen tot het intimideren van personen met wie je het niet eens bent", "Oproepen doen tot het discrimineren van personen met een andere religieuze, seksuele of culturele achtergrond", "Informatie delen waarin door anderen wordt opgeroepen tot discriminatie, intimidatie of geweld".

Evaluatie van lessen Under Pressure door leerlingen

Aan de leerlingen zijn enkele evaluatievragen gesteld over de Under Pressure gastlessen. De meerderheid van de leerlingen is positief over de lessen. De lessen zijn 'leuk', 'leerzaam', 'goed te begrijpen', 'belangrijk om te krijgen', 'nieuwe dingen geleerd' en 'de peer educators gaven goed les'. Het gemiddelde rapportcijfer van leerlingen is een ruime voldoende (7,7), dit positieve oordeel geldt voor leerlingen uit alle onderwijstypen (havo, vwo en mbo). Tot slot is aan de leerlingen de open vraag gesteld wat voor hen het belangrijkste is dat zij van Under Pressure hebben geleerd. Verreweg het vaakst genoemd is dat zij hebben geleerd wat moet worden verstaan onder desinformatie en nepnieuws, en wat de onderlinge verschillen zijn. Ook zeggen leerlingen te hebben geleerd hoe ze nepnieuws en desinformatie beter kunnen herkennen en dat ze meerdere bronnen moeten controleren.

Werkzame elementen

De werkzame elementen van de Under Pressure interventie zijn de volgende.

- De **Under Pressure game**. Volgens geïnterviewden en uit onze observaties blijkt duidelijk dat leerlingen enthousiast worden van de game. De game geeft leerlingen naast kennis ook inzicht omdat ze door het simuleren van bepaalde situaties het thema desinformatie kunnen *doorvoelen*.

- **De peer educators:** De peer educators staan qua leeftijd dicht bij de leerlingen en kunnen zo makkelijker aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen; de peer educators zijn in staat om een band op te bouwen door de kracht van het persoonlijke verhaal en door aan iedereen een beurt te geven, ook de stille leerlingen.
- **Persoonlijk verhaal:** Bij het persoonlijk verhaal dat peer educators vertellen, wordt het telkens merkbaar stiller in de klas. Veel leerlingen luisteren aandachtig.
- **De Instagram oefening:** Bij deze oefening zoeken leerlingen op hun eigen Instagram feed drie thema's die ze daar het meest tegenkomen. Dit kan voor extra bewustwording zorgen bij de leerlingen, die helpt bij de koppeling aan de theorie.
- **Goede structuur / gelaagdheid in het programma:** Goede opbouw van de lessen met veel afwisseling tussen theorie en interactie.
- **Thematisch interessant:** Voor veel leerlingen waren de thema's van de lessen nog niet eerder zo uitgebreid behandeld. Ze vinden de thema's actueel en interessant.
- **Herhaling / checken van de stof:** Elke les checken de peer educators bij de leerlingen wat ze vorige keer hebben geleerd en of ze de begrippen nog kennen (door naar de definities te vragen). Deze herhaling lijkt ervoor te zorgen dat de begrippen beter doordringen.

Relevante contexten en randvoorwaarden

Een breed scala aan contextfactoren is genoemd welke van invloed kunnen zijn op de uitvoering en de effectiviteit van de lessen. Het gaat om:

- **Vaardigheden van de peer educators:** De individuele didactische vaardigheden en inhoudelijke kennis van de diverse peer educators zijn van belang voor de hiervoor genoemde succesfactoren. Deze vaardigheden en kennis variëren tussen peer educators.
- **Tijd en behandeling van de stof:** Belangrijke factor bij het realiseren van resultaten is de mate waarin inhoudelijke thema's aan de orde komen tijdens de lessen. De lesduur beïnvloedt in hoeverre alle onderwerpen behandeld kunnen worden en of er voldoende diepgang kan zijn. Door de beperkte tijdsduur van de lessen worden keuzen gemaakt en kan niet alles even uitgebreid aan bod komen.
- **Verschillende dynamieken naar opleidingsniveau:** Bij vmbo klassen kan veelal minder de diepte in worden gegaan, havo klassen vaak dynamiek van veel praten en in vwo klassen vaak meer op theoretisch niveau interessant, waardoor ze wat minder makkelijk of snel over persoonlijke ervaringen spreken.
- **Huidig kennisniveau leerlingen:** Het basisniveau van de leerlingen kan de effectiviteit van de lessen beïnvloeden. Sommige leerlingen gebruiken geen reguliere media (buiten sociale media om), waardoor het lastiger voor ze is om de mechanismen erachter te begrijpen. De startniveaus qua kennis van leerlingen verschillen veelvuldig per klas en leerling, veelal beïnvloed door de thuissituatie en persoonlijke interesse van leerlingen.
- **Onderwijstype:** In hogere vwo klassen is er bij leerlingen een hoger basisniveau dan bij havo- en mbo-leerlingen als het gaat om kennis van de thema's. In de vwo-klassen is meer verdieping gewenst om echt effect te hebben. Ten aanzien van vwo klassen kunnen meer inhoudelijk onderlegde peer educators worden ingezet, omdat daar meer de diepte opgezocht kan worden.
- **Leeftijd:** Naast onderwijsniveau is ook leeftijd een relevante contextfactor. Oudere leerlingen zijn beter op de hoogte van termen uit de les, het basisniveau ligt dus hoger.
- **Betrokkenheid van docenten:** De aanwezigheid en betrokkenheid van de docent is een belangrijke voorwaarde voor succesvolle lessen. De docent kan dan de peer educators introduceren aan het begin en helpen met orde houden gedurende de lessen.
- **Sfeer in de klas:** Ook de sfeer in de klas is ten slotte een belangrijke factor die het succes van een lesreeks beïnvloedt. Daarbij speelt onder meer mee

hoe goed de leerlingen elkaar kennen, hoe goed docent en leerlingen elkaar kennen en in hoeverre er een open sfeer is in de klas waarin leerlingen verhalen kunnen delen zonder veroordeeld te worden.

Additionele opbrengsten en neveneffecten

We zien de volgende additionele opbrengsten van het Under Pressure programma: leerlingen gaan **meer spreken over maatschappelijke thema's**, ook buiten de thema's van de lesreeks om. En docenten worden geïnspireerd om **'door te pakken' in hun lessen** op de thematiek uit de UP lessen. Een (mogelijk) neveneffect is dat sommige leerlingen uitspraken doen in de lessen dat ze (bepaalde) media niet vertrouwen of dat ze het er niet mee eens zijn dat dat complottheorieën (altijd) fout zijn. In lessen is slechts beperkt tijd voor de peer educators om hier goed op te reageren. Als mogelijk risico is in interviews genoemd dat leerling(en) **de peer educators minder kunnen gaan vertrouwen**, of dat een leerling door een dergelijke uitspraak **verder van diens klasgenoten komt te staan**.

Aanbevelingen

Op basis van onze evaluatie kan een aantal aanbevelingen worden gedaan voor een verdere doorontwikkeling van Under Pressure om de resultaten verder te verbeteren.

- In de evaluatie hebben we geconstateerd dat door het volgen van de lessen Under Pressure de kennis van jongeren is toegenomen omtrent nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes evenals ook het bewustzijn omtrent de gevaren van nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes voor hen zelf en de samenleving. Tevens zijn jongeren zich bewuster geworden van mogelijkheden om nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes te herkennen en te valideren op betrouwbaarheid, zoals het herkennen van aspecten die duiden op misleiding en het raadplegen

van meerdere bronnen. Echter de vaardigheden van jongeren om in de praktijk nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes effectief te kunnen identificeren en / of weerbaarder zijn tegen de invloed hiervan, kunnen in enkele lessen van 50 minuten onvoldoende worden gerealiseerd. In andere woorden, jongeren zijn van 'onbewust onbekwaam' gegroeid naar "bewust onbekwaam'. Dat is een mooi resultaat, maar voor echte *gedragsverandering* is **meer tijd en oefening vereist**. Onze aanbeveling is om na te gaan in hoeverre het binnen de kaders van het onderwijs (vaste lesduur, beperkte tijd voor gastprogramma's) mogelijk is om de Under Pressure interventie **door te ontwikkelen: gericht op meer ruimte (tijd) voor aanleren van praktische vaardigheden**. Zodat jongeren de stap kunnen zetten van 'bewust onbekwaam' naar 'bewust bekwaam' als het gaat om het herkennen van ook de meer complexe vormen van nepnieuws en desinformatie. Mogelijk vormen hiertoe kunnen zijn het **aanbieden van een dagprogramma die tijdens een studieweek gegeven kan worden, meer werken met huiswerk, nazorgprogramma's die docenten zelf kunnen geven**. Overwogen kan ook worden **om lessen samen te voegen tot één dag, mogelijk ook op een externe locatie**. Rekening moet wel gehouden worden met het feit dat uitbreiding van het aantal lessen Under Pressure inkoop duurder maakt en bovendien uitdagingen voor scholen met zich mee brengt voor wat betreft inroostering en organisatie. Tevens kiest Diversion bewust voor het opdelen van de lesreeks in drie losse sessies, omdat de ervaringen volgens Diversion laten zien dat het peer effect op deze manier het beste tot zijn recht komt. Bovendien maakt dit format dat scholen het programma gemakkelijker kunnen inroosteren. Overwogen kan daarom worden om **(extra) lessen modulair aan te bieden** opdat scholen binnen een pakket van drie lessen een keuze hebben welke thema's prioriteit hebben.

- Na het volgen van de lessen Under Pressure, is de kennis en het bewustzijn van leerlingen toegenomen omtrent nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes. Om te **voorkomen dat verworven kennis wegzakt in de tijd is herhaling belangrijk**. Uit onze evaluatie blijkt dat sommige

docenten **zelf de thematiek willen blijven aanstippen in hun lessen**. Dit zou nog meer gestimuleerd en gefaciliteerd kunnen worden.

- **Tijd / timemanagement:** De Under Pressure lessen bevatten veel informatie omtrent nepnieuws, desinformatie, sociale media algoritmes en democratisch burgerschap. Omdat de tijd voor de lessen beperkt is, gingen de lessen nu behoorlijk snel door de stof heen. Aanbeveling is om **meer focus aan te brengen** in het programma. Iets **minder lesstof in één les** (niet teveel begrippen in elke les willen stoppen) of **duidelijke afspraken met scholen over de lesduur** (bijvoorbeeld gebruik maken van twee lessen in plaats van één) zou helpen om meer rust te houden in de lessen, meer verdieping aan te brengen en leerlingen nog meer de kans te geven mee te denken en doen.
- Doorontwikkelen **pool en vaardigheden peer educators**. De meerwaarde van de inzet van peer educators is blijkens de interviews en observaties dat peers makkelijker aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen en in staat zijn om een band op te bouwen met de klassen. Toch zijn er ook aandachtspunten voor verdere verbetering. In de lessen was verschil te zien tussen de didactische vaardigheden van de peer educators. Sommigen van hen hadden ook nog minder ervaring, of hadden enkel nog digitaal les gegeven. Vaardigheden waar peer educators in verschilden, waren bijvoorbeeld het wel of niet betrekken van de hele klas, informele praatjes maken met de klas voor, tijdens en na de les (wat zorgt voor extra verbinding), het volume en de zekerheid waarmee gesproken werd en de mate waarin ze goed om konden gaan met leerlingen met een meer afwijkende mening.
- **Meer investeren in gespreksvaardigheden peer educators en meer ruimte om de diepte in te gaan in discussies**, juist ook op momenten dat leerlingen uitspraken doen waaruit blijkt dat iemand bijvoorbeeld wantrouwig staat tegenover de media of positief staat tegenover (bepaalde) complottheorieën. Om dit in goede banen te leiden, zouden peer educators daartoe wel meer training in didactische vaardigheden en gespreksvoering willen. Naast deze vaardigheden is ook tijd nodig in het programma

en de mogelijkheid om op eigen inzicht af te wijken van het lesprogramma, als de dynamiek in de klas daarom vraagt.

- Naast bovenstaande aanbevelingen die wij sowieso van belang achten voor een mogelijke doorontwikkeling van de Under Pressure lesreeks, is ook nog een **aantal andere ideeën en aanknopingspunten** genoemd die kunnen bijdragen aan doorontwikkeling van de lessen. Deze zijn minder vaak genoemd of zijn minder fundamenteel dan de vorige punten, maar zijn mogelijk wel interessant om (deels) mee te nemen in de doorontwikkeling. Voorbeelden van ideeën zijn het nog meer inzetten op (herkenbare) praktijkvoorbeelden, huiswerk en/of verwerkingsopdrachten inbouwen waarin leerlingen hetgeen ze hebben geleerd, kunnen toepassen of er op reflecteren en het thema polarisatie meer aan bod laten komen.

1 Inleiding

Context evaluatieonderzoek

Na enkele jaren ontwikkelen en uitvoeren van interventies gericht op de preventie van radicalisering, is in Nederland meer aandacht gekomen voor evalueren, zodat het lokale preventiebeleid efficiënt en effectief doorontwikkeld kan worden. Middels een landelijk gecoördineerde effectevaluatie wenst het Rijk de context-afhankelijke werkzame elementen en geleerde lessen van preventieve interventies zichtbaar te maken. Met als doel dat deze inzichten worden benut bij het (door)ontwikkelen van interventies. Daarnaast beoogt het Rijk om gemeenten te inspireren, motiveren en te stimuleren om (meer en beter) te evalueren. In het kader hiervan hebben het Verwey-Jonker Instituut en RadarAdvies in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, directie Samenleving en Integratie, en de NCTV¹ een evaluatieonderzoek uitgevoerd van een preventieve interventie om meer inzicht te verkrijgen in de werkzame elementen en geleerde lessen. De voor deze evaluatie geselecteerde preventieve interventie is 'Under Pressure' van *Diversion*². Under Pressure is een lesprogramma dat beoogt jongeren weerbaarder te maken tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorm, en democratisch burgerschap te stimuleren. Op die wijze beoogt het mede de voedingsbodem voor polarisatie en radicalisering te verminderen. De inzet van het lesprogramma op scholen wordt grotendeels gefinancierd door gemeenten in het kader van beleid ter preventie van polarisatie en/of radicalisering.

1 Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

2 <https://www.diversion.nl/>

Beschrijving interventie *Under Pressure*

Doelstellingen van de interventie

Jongeren worden in steeds grotere mate blootgesteld aan desinformatie en nepnieuws, onder andere door het toenemende gebruik van sociale media. Dit maakt het voor hen moeilijker om te navigeren in deze informatie, en te onderscheiden wat wel en niet waar is, waardoor zij vatbaarder kunnen worden voor polariserende narratieven en eenzijdige meningsvorming. Uitgangspunt van het lesprogramma Under Pressure is dat door het vergroten van de weerbaarheid tegen desinformatie en het vergroten van het democratisch burgerschap bij jongeren de voedingsbodem voor polarisatie en radicalisering wordt verminderd. Under Pressure is een lesprogramma dat wordt ingezet in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs en in de onderbouw van het mbo. De beoogde resultaten van het lesprogramma zijn:

1. Jongeren weerbaarder maken tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming die potentieel kan leiden tot polarisatie, extremisme of isolatie. De weerbaarheid wordt versterkt door:
 - 1a. Stimuleren van kritisch denken zodat jongeren de juistheid van informatie kunnen inschatten en evalueren.
 - 1b. Vergroten van kennis over de manier waarop desinformatie werkt en wat de gevolgen van desinformatie zijn.
 - 1c. Versterken van het zelfvertrouwen van jongeren bij het gebruiken van media.
2. Versterken van democratisch burgerschap onder jongeren, met een focus op persvrijheid en vrijheid van meningsuiting, door de jongeren bewust te maken van het belang van, en hun eigen rol in, een samenleving met vrijheid van media en vrijheid van meningsuiting. Dit wordt gedaan door:

- 2a. Jongeren het belang te leren van het gebruik van verschillende bronnen bij het vormen van hun mening.
- 2b. Creëren van inzicht in het belang van een vrije pers en de vrijheid van meningsuiting.
- 2c. Vergroten van de kennis van de manier waarop media werken.

Doelgroepen voor de interventie

De doelgroepen op wie Under Pressure zich richt zijn jongeren in de leeftijd van 15 tot 21 jaar in de bovenbouw op VO-scholen (alle niveaus) en mbo-studenten van niveau 3 en 4³.

Uitgangspunten 'peer education'

Under Pressure is een zogeheten 'peer education' project. Letterlijk betekent peer education: leren van gelijken. Op zoek naar een eigen identiteit spiegelen jongeren zich in deze levensfase vooral aan mensen met een vergelijkbare ervaringswereld. Kennis afkomstig van mensen die qua leeftijd, taalgebruik en (culturele)achtergrond dicht bij hen staan, wordt eerder geaccepteerd. Goede peer educators die uit eigen ervaring kunnen spreken en die door de jongeren worden gezien als rolmodellen worden door Diversion beschouwd als een randvoorwaarde voor het kunnen realiseren van resultaten door de interventie ('best persons'). In hoofdstuk 3 gaan we in meer detail in op peer education.

Inhoud en opbouw van de Under Pressure lessen

De interventie Under Pressure bestaat uit drie *Peer Education* lessen van ongeveer een uur verspreid over drie opeenvolgende weken. De lessen worden gegeven door twee *peer educators*. De reguliere docenten van de deelnemende klassen zijn bij alle peerlessen aanwezig en ondersteunen de peer educators

³ Het is niet uitgesloten dat in de toekomst deze doelgroep wordt uitgebreid met bijvoorbeeld HBO-studenten, maar hier ligt momenteel, onder andere vanwege het bestaande netwerk van Diversion, niet de focus op.

waar nodig. De peer educators hebben zelf ervaring met de problematiek (in dit geval fake news en desinformatie⁴) en kunnen deze ervaring gebruiken in het uitleggen en begrijpen van de jongeren. Zij zetten tijdens de lessen hun eigen ervaringen in om met jongeren in gesprek te gaan over (des)informatie en (eenzijdige) meningsvorming⁵ en over democratische waarden. Vooronderstelling is dat jongeren de content van de lessen zo beter in hen opnemen, en zelf meer ruimte voelen om hun eigen ervaringen te delen. Onderdeel van de tweede les is het spelen van een game ('Under Pressure Game') waarbij de leerlingen leren desinformatie en nepnieuws te herkennen door deze zelf te produceren.

⁴ In het lessenprogramma wordt onder 'desinformatie' het volgende proces verstaan: Desinformatie is onjuiste of onnauwkeurige informatie die verspreid wordt met slechte bedoelingen, zoals het beschadigen van een groep mensen, een organisatie of een land. Ook wordt desinformatie gebruikt om geld te verdienen. Desinformatie is een vorm van nepnieuws. Nepnieuws is alle berichtgeving of nieuws dat onjuist is. Dit hoeft niet altijd opzettelijk met slechte bedoelingen te zijn, denk bijvoorbeeld aan de satirische publicaties. Als nepnieuws met slechte bedoelingen wordt verspreid, spreken we van desinformatie.

⁵ In het lessenprogramma wordt onder 'eenzijdige meningsvorming' het volgende proces verstaan. Door de manier waarop sociale media werken wordt er steeds meer ingespeeld op wat mensen leuk of interessant vinden. Er wordt op basis van de dingen die iemand vaak liket of veel volgt bepaald wat die persoon te zien krijgt. Hierdoor krijgen personen veel minder of geen informatie te zien die de eigen standpunten tegenspreken. Dit speelt ook bij serieuzere onderwerpen zoals politiek of geloof.

Kort overzicht van de lessen:

Docentenles (15 minuten)

Toelichting project en de belangrijkste begrippen door docent. Er zijn geen peer educators aanwezig en de les zal plaatsvinden in de week voor de eerste peerles.

Les 1

Het mediagebruik van de klas staat centraal. Peer educators geven de leerlingen inzicht in wat media zijn, bespreken hoe zij media gebruiken en hoe (sociale) mediagebruik verbonden is aan (al dan niet eenzijdige) meningsvorming en polarisatie. Hierbij vertelt een peer educator ook een ervaringsverhaal over eenzijdige meningsvorming. Onderdelen van de les:

- # De peer educators scheppen een gezamenlijk referentiekader en krijgen ze inzicht in het mediagebruik van leerlingen.
- # Social media algoritmes en eenzijdige meningsvorming. Doel: Leerlingen leren hoe hun meningen eenzijdig versterkt kunnen worden door (sociale) mediagebruik en wat hiervan de risico's zijn.
- # Introductie op de Under Pressure game. Doel: Leerlingen kennis laten maken met thema desinformatie en met de game.

Na de eerste les kunnen leerlingen:

- # Uitleggen hoe hun meningen eenzijdig versterkt kunnen worden door (sociale) mediagebruik en wat hiervan de risico's zijn.
- # Uitleggen hoe zij bewust en kritisch gebruik kunnen maken van sociale media.

Les 2

In deze les speelt de klas de Under Pressure Game. Daarnaast bespreken de peer educators de werking en gevolgen van desinformatie en nepnieuws met de klas.

Na de tweede les kunnen leerlingen:

- # Desinformatie en de verschillende mechanismen achter desinformatie herkennen.
- # Uitleggen wat de gevaren van desinformatie zijn.
- # Begrijpen wat hun eigen rol en verantwoordelijkheid in het tegengaan van de verspreiding van desinformatie.

Les 3

In deze les staan 'reguliere' media en persvrijheid centraal. Via een redactiesimulatie leren leerlingen hoe reguliere media werken. In een leergesprek wordt het belang van democratische waarden als persvrijheid en vrijheid van meningsuiting onderstreept. Hierna krijgen de leerlingen tips voor een actieve, kritische en constructieve houding ten opzichte van media en maatschappij.

Na de derde les kunnen leerlingen:

- # Uitleggen hoe journalisten tot hun keuzes komen en wat de functie is van reguliere media.
- # Uitleggen wat het belang is democratische waarden zoals vrijheid van meningsuiting en persvrijheid.
- # Op een constructieve manier hun mening over mediaberichtgeving kunnen uiten.

Onderzoeksvragen

In het evaluatieonderzoek zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

1. In hoeverre worden de beschreven doelen van Under Pressure behaald, namelijk:
 - 1a. In hoeverre is na het volgen van de lessen 'Under Pressure' de weerbaarheid van jongeren tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming vergroot?
 - 1b. In hoeverre zijn jongeren na het volgen van de lessen 'Under Pressure' zich meer bewust van het belang van democratisch burgerschap en hun eigen rol daarin, en hechten zij meer belang aan democratische waarden als persvrijheid en vrijheid van meningsuiting?
2. In hoeverre zijn er ook additionele opbrengsten of zijn er negatieve neveneffecten van de lessen 'Under Pressure'?
3. In hoeverre zijn specifieke contextfactoren van invloed op de effectiviteit van de lessen 'Under Pressure'? Om welke contextfactoren gaat het?
4. Welke werkzame elementen bevatten de lessen 'Under Pressure'?
5. Waar liggen eventuele kansen voor doorontwikkeling van de lessen 'Under Pressure'?

Meenemen rol van achtergrondkenmerken

Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen is in het evaluatieonderzoek ook gekeken naar de rol van contextuele- (gemeente) en persoonskenmerken (leeftijd, opleidingsniveau, geslacht) op de resultaten van de interventie. In de beschrijving van de interventie merken de ontwikkelaars zelf al op dat achtergrondkenmerken er toe doen in de dynamiek van de lessen. Zo wijst de ervaring bijvoorbeeld uit dat leerlingen op vmbo niveau vaker bereid zijn te praten in de lessen over hun ervaringen met mediagebruik en nepnieuws en dat vwo-leerlingen hieromtrent terughoudender zijn. Aan de andere kant is de ervaring van de ontwikkelaars dat de spanningsboog van vmbo-leerlingen lager is waardoor informatieoverdracht soms moeizamer gaat dan bij hogere opleidingsniveaus.

Leeswijzer

Hoofdstuk 2 beschrijft de methodologisch aanpak van het evaluatieonderzoek. In hoofdstuk 3 wordt een theoretisch kader gepresenteerd waarin de Theory of Change wordt beschreven van de interventie Under Pressure. Hoofdstuk 4 bespreekt de uitkomsten van het evaluatieonderzoek. Hoofdstuk 5 presenteert de contextfactoren en werkzame elementen. In hoofdstuk 6 gaan we in op kansen voor doorontwikkeling van de interventie. Tot slot worden in hoofdstuk 7 de conclusies en aanbevelingen besproken.

2 Methodologische verantwoording

Om inzicht te krijgen in de resultaten en werkende elementen van de interventie Under Pressure zijn in het evaluatieonderzoek zowel kwalitatieve als kwantitatieve methoden (mixed methods) toegepast. Beiden worden in dit hoofdstuk toegelicht. Het onderzoek is begeleid door een *begeleidingscommissie* met daarin experts op het gebied van radicalisering en evaluatie evenals vertegenwoordigers vanuit gemeenten en het Rijk (SZW/ESS en NCTV). Eerst gaan we kort in op het proces waarmee de keuze voor het evalueren van Under Pressure gemaakt is.

2.1. Keuze voor Under Pressure

In Nederland wordt een breed scala aan interventies ingezet die gericht zijn op het versterken van de weerbaarheid van specifieke groepen en individuen die mogelijk vatbaar zijn voor radicalisering. Om een onderbouwde keuze te maken voor een te evalueren interventie hebben we de volgende stappen gezet:

- **Inventarisatie interventies:** Als eerste stap hebben de onderzoekers geïnventariseerd welke interventies worden ingezet door gemeenten. We hebben daartoe een search gedaan in openbare bronnen (internet), een uitvraag gedaan bij gemeenten en uitvraag gedaan welke interventies zijn toegekend in het kader van de versterkingsgelden. De inventarisatie heeft enkele tientallen interventies opgeleverd, welke zijn opgenomen in een longlist. Deze longlist is geclusterd in drie categorieën: 1) Interventies die de preventie van radicalisering als doel hebben; 2) Interventies met een brede doelstelling die impliciet bijdragen aan preventie van radicalisering; 3) Oude interventies die niet meer worden ingezet.

- **Toetsing criteria om van longlist naar shortlist te komen:** Om het aantal interventies terug te brengen tot een beperkt aantal dat verder getoetst kon worden, is de longlist aan interventies aan de hand van de volgende criteria beoordeeld:

1) Preventie van radicalisering is expliciet een doelstelling van de interventie; 2) De interventie betreft preventie-activiteiten die de weerbaarheid versterken van specifieke groepen en individuen die mogelijk vatbaar zijn voor radicalisering. De interventie moet aansluiten bij (een van de) de door het Rijk geformuleerde beleidsprioriteiten: a) Eerste hulp bij identiteitsvraagstukken (identiteit), waaronder religieuze en ideologische vorming, b) digitale weerbaarheid, c) investeren in positieve familierelaties, d) gerichte onderwijsaanpak en e) polarisatie; 3) De interventie is actueel (wordt thans in gemeenten uitgevoerd of wordt binnenkort uitgevoerd); 4) De interventie is niet al eerder geëvalueerd (althans niet binnen dezelfde context); 5) Om de interventie te kunnen evalueren moet het mogelijk zijn om deelnemers aan de interventie te benaderen/includeren.

- **Toetsing interventies shortlist aan de hand van beoordelingskader:** Vanuit de longlist is aan de hand van bovenstaande criteria een shortlist van 5 interventies ontstaan. Deze lijst is vervolgens inhoudelijk getoetst aan een uitgebreider beoordelingskader. Dit beoordelingskader hebben de onderzoekers ontwikkeld en is verrijkt met input vanuit de begeleidingscommissie. Het bevatte de volgende hoofdonderdelen:
 - Onderbouwing interventie.
 - Beleidsmatige relevantie.
 - Mogelijke bewijskracht evaluatie.
 - Praktische uitvoerbaarheid evaluatie.

De interventie Under Pressure kwam als meest geschikt voor evaluatie uit de bus uit deze toetsing, onder meer omdat het in een diversiteit aan contexten werd ingezet in de onderzoeksperiode, het een zeer actuele interventie is qua thematiek en methodiek (online / gaming), er heldere criteria zijn voor een effectevaluatie en onderdelen van de interventie al eerder geëvalueerd zijn in een buitenlandse context.

2.2. Uitvoering kwalitatief onderzoek

Inleiding

Het kwalitatieve onderzoek hebben we uitgevoerd om meer inzicht te verkrijgen in de effecten en de werkzame elementen van de interventie: welke onderdelen van de lessen dragen bij aan welke effecten bij wie (doelgroepen) en waarom? En (indien van toepassing) hoe is te verklaren dat bepaalde effecten juist niet of minder behaald worden? Het kwalitatief onderzoek geeft dus context en duiding bij de resultaten van de kwantitatieve analyse. Daarnaast biedt het ook verdieping: in interviews vragen naar ervaren effecten levert meer inzicht in welke opbrengsten leerlingen en docenten zelf zien en ervaren, en hoe leerlingen en docenten betekenis geven aan deze effecten / opbrengsten (wat merken ze ervan in hun dagelijks leven, wat is er veranderd).

We hebben gebruik gemaakt van de volgende kwalitatieve onderzoeksmethoden:

- Documentanalyse en literatuuronderzoek (identificeren elementen interventie en onderbouwing Theory of Change).
- Diepte-interviews met peer educators, leerlingen, docenten.
- Observaties tijdens lessen.

Documentanalyse en literatuuronderzoek

We hebben beschikbare documentatie geanalyseerd over de elementen van de interventie evenals wetenschappelijke studies ter onderbouwing van de Theory of Change van de interventie (waaronder de eerdere evaluatieonderzoeken naar de interventie). De documentanalyse en literatuurstudie leverden concrete input voor het verder aanscherpen en uitwerken van het evaluatiemodel (zoals inzicht in doelstellingen, input voor vragenlijsten).

Diepte-interviews

We hebben diepte-interviews afgenomen met projectmedewerkers van Under Pressure, peer educators, docenten van de schoolklassen en leerlingen (individuele diepte-interviews en groepsinterviews). We hebben de respondenten bevraagd op hun ervaringen met het lesprogramma. Hoe gaat de uitvoering, wat gaat goed en wat kan beter, welke resultaten levert het programma op en wat zijn belangrijke randvoorwaarden voor deze resultaten?

De interviews waren in opzet semi-gestructureerd. Dat wil zeggen dat we gebruik hebben gemaakt van een topiclijst met bespreekpunten maar ook dat er voldoende ruimte was voor 'open antwoorden' en aanvullingen vanuit respondenten. De topiclijst is in overleg met de ontwikkelaar Diversion gemaakt. Hierbij was ook ruimte om vragen toe te voegen die voor de ontwikkelaar belangrijk zijn, zodat deze resultaten kunnen worden gebruikt voor de aanscherping en doorontwikkeling van de interventie. De topiclijsten zijn te vinden in bijlagen 3 t/m 5. Bij de interviews en focusgroepen zijn telkens twee onderzoekers aanwezig geweest, waarbij één onderzoeker het interview leidde en één onderzoeker verantwoordelijk was voor de verslaglegging.

Er zijn in totaal **14 interviews** (individuele interviews of groepsinterviews) uitgevoerd, met een totaal van **41 respondenten**. Daarbij ging het om:

- **9 peer educators**, verdeeld over 2 focusgroep gesprekken.
- **2 medewerkers van het projectteam van Under Pressure**, in een duo-interview.
- **7 docenten**, verdeeld over 6 interviews. Daarbij ging het om docenten van de volgende onderwijsniveaus:
 - 2 mbo docenten
 - 5 docenten die (zowel) op havo en vwo niveau lesgeven;
- **23 leerlingen**, verdeeld over 5 focusgroep gesprekken. Daarbij het om de volgende onderwijsniveaus:
 - 2 mbo klassen
 - 1 havo klas (4^e lesjaar)
 - 2 vwo klassen (respectievelijk 4^e en 5^e lesjaar)

De vijf scholen waar interviews zijn uitgevoerd zijn respectievelijk in Amsterdam (1 school), Rotterdam (2 scholen) en Eindhoven (2 scholen).

Observaties

We voerden **observaties uit tijdens vier Under Pressure lesreeksen** (bestaande uit drie gastlessen door de peer educators). We hebben gekeken naar houding en vaardigheden van de peer educators, het belang hiervan op het verloop van de lessen ('best persons'); de gebruikte materialen/lesmateriaal; de input, houding en reacties van de leerlingen, en de interactie tussen de peer educators en de leerlingen. Bij de observaties was slechts één onderzoeker per les aanwezig, om de dynamiek van de training en de vertrouwelijke omgeving zo min mogelijk te beïnvloeden. Ten behoeve van de observaties stelden we een observatiekader op, zodat op gestructureerde wijze data verzameld kon worden. Deze is te vinden in bijlage 2.

De vier observatiereeksen zijn uitgevoerd op verschillende onderwijsniveaus (bij 4 havo, 4 vwo, 5 vwo en op het mbo). Ook hier ging het om Amsterdam (1 school), Rotterdam (2 scholen) en Eindhoven (1 school).

Analyse en rapportage

De verslagen van de interviews en focusgroepen en de uitkomsten van de observaties hebben we thematisch gelabeld (codering), op basis van de gekozen vraagstelling. Onderdelen met dezelfde code zijn met elkaar vergeleken en geanalyseerd, waarna we de bevindingen per thema/deelvraag hebben gerapporteerd.

2.3. Uitvoering kwantitatief onderzoek

Steekproef

We hebben een online vragenlijst afgenomen voorafgaande aan de start van de lessen ('de nulmeting') en na afloop van de lessen ('de effectmeting'). In totaal hebben 532 leerlingen zowel de nulmeting als de effectmeting ingevuld. Deze leerlingen zijn meegenomen in de analyses van het onderzoek.⁶ Het evaluatieonderzoek is deelgenomen door acht scholen in zes gemeenten (Rotterdam, Amsterdam, Eindhoven, Haarlemmermeer, Amersfoort, Arnhem).

- Havo (4 scholen)⁷:
 - 100 leerlingen 4^e jaar (8 klassen).
- Vwo (3 scholen):
 - 50 leerlingen 4^e jaar (3 klassen).
 - 60 leerlingen 5^e jaar (5 klassen).
- Mbo (5 scholen):
 - 282 leerlingen 1e jaar (21 klassen).
 - 40 leerlingen 2e jaar (4 klassen).

⁶ In totaal hebben ruim 800 leerlingen deelgenomen aan het onderzoek. Echter we hebben alleen de 532 leerlingen geïnccludeerd in de analyses die zowel aan de nulmeting als aan de effectmeting hebben deelgenomen én minimaal twee lessen hebben gevolgd (twee lessen: N=104; drie lessen: N=428). Leerlingen die ofwel alleen aan de nulmeting hebben deelgenomen ofwel alleen aan de effectmeting ofwel slechts één les hebben gevolgd zijn dus uit de steekproef verwijderd.

⁷ Aan het evaluatieonderzoek is deelgenomen door acht scholen. Op twee deelnemende scholen deden echter zowel leerlingen van Havo als Vwo mee aan het onderzoek. Daarom komt het totaal aantal scholen naar onderwijstypen uit op 10 scholen.

De steekproefomvang van 532 leerlingen is voldoende om statistisch valide uitspraken te kunnen doen over de *overall* effecten van de Under Pressure lessen. Dat wil zeggen dat de steekproef voldoende groot is om verschillen aan te tonen tussen de nulmeting en de effectmeting en bovendien dat de steekproef voldoende divers is samengesteld om resultaten te kunnen generaliseren⁸. Hiernaast wilden we ook resultaten kunnen vergelijken tussen verschillende onderwijsniveaus. Dit is ondanks de beperkingen van de Corona pandemie (klassen die uitvielen, leerlingen van wél deelnemende klassen die uitvielen) gelukt voor mbo, vwo en havo maar niet voor het Vmbo.⁹ Let wel, de steekproefomvang van havo – en vwo leerlingen is relatief beperkt waardoor met behulp van statistische toetsing alleen grotere verschillen naar onderwijsniveau onderbouwd kunnen worden.

Onderzoeksvragen

Het kwantitatief onderzoek geeft, tezamen met het kwalitatief onderzoek, antwoord op de volgende onderzoeksvragen:

- Wat heeft de interventie opgeleverd bij de doelgroepen (opbrengsten)?
- In welke mate komen de opbrengsten overeen met de beoogde doelstellingen?
- Welke aanknopingspunten geven de resultaten voor verdere doorontwikkeling van de interventie Under Pressure?

8 We hebben meerdere klassen op meerdere scholen in meerdere gemeenten in het onderzoek geïnccludeerd zodat eventuele klasse- en school effecten op de uitkomsten worden geminimaliseerd.

9 Het aantal leerlingen per klas is lager dan normaal gesproken verwacht zou worden. De N per klas is lager aangezien alleen leerlingen die zowel aan de nulmeting als aan de effectmeting hebben deelgenomen en bovendien minimaal twee lessen Under Pressure hebben gevolgd, in het onderzoek zijn meegenomen. Bovendien waren sommige klassen in het mbo relatief klein van omvang (bv 8 leerlingen in een klas audiovisuele vormgeving).

De doelstellingen van de interventie Under Pressure worden in deze rapportage toegelicht in de inleiding (hoofdstuk 1). Deze vormen de basis voor de thema's die zijn opgenomen in de vragenlijst voor het kwantitatief onderzoek. In de projectdocumentatie van Under Pressure worden de doelstellingen breder geformuleerd dan praktisch mogelijk blijkt om in een beperkt aantal lessen te realiseren. Mede op basis van de toelichting van Diversion over wat in de lessen wordt behandeld is daarom focus in de te evalueren doelstellingen aangebracht. Resultaten van de interventies worden in de online vragenlijst (impliciet) gemeten door toename in kennis en bewustzijn omtrent. nepnieuws/desinformatie, eenzijdige meningsvorming en werkwijze van media. Daarnaast worden kennis en houding ten aanzien van democratische waarden en de eigen rol hierin gemeten.

Herkennen en beoordelen van nepnieuws/desinformatie

Het herkennen en beoordelen van desinformatie en nepnieuws is toegelicht in de lessen maar wordt praktisch geoefend in de Under Pressure game. Onder 'nepnieuws' wordt verstaan *"Nepnieuws is onjuiste of onnauwkeurige informatie, maar dit hoeft niet altijd met slechte bedoelingen te zijn"*. Onder 'desinformatie' wordt verstaan *"Desinformatie is onjuiste of onnauwkeurige informatie, die altijd wordt verspreid met slechte bedoelingen, bijvoorbeeld om mensen te beschadigen of om geld mee te verdienen"*. In de evaluatiestudie kunnen we gebruik maken van de 'manipulatie' methode die is toegepast in de eerdere evaluatiestudies van de Bad News Game (zie hoofdstuk 3 voor meer informatie over deze evaluatiestudies). Met de manipulatie kunnen percepties van betrouwbaarheid van nieuwsitems worden gemeten. Hierbij krijgen deelnemers items te zien en beoordelen ze op een Likert-scale in hoeverre de nieuwsitems betrouwbare informatie bevatten. Het gaat hierbij om enkele items met misleidende informatie, en enkele items met echte informatie en zonder misleidende technieken. Deze items met echte informatie fungeren als 'controle items'. De reden om controle items toe te voegen is dat niet kan worden uitgesloten dat deelnemers sceptischer worden over de betrouwbaarheid van *alle* nieuwsberichten (zowel gemanipuleerde als niet-gemanipuleerde nieuwsberichten). Er wordt

daarom niet alleen gemeten of deelnemers de misleidende items na afloop van de lessen als minder betrouwbaar beoordelen maar ook of dit voor de echte, niet-misleidende tweets het geval is.¹⁰

Overzicht thema's online vragenlijst

In de definitieve vragenlijsten voor de effectevaluatie van Under Pressure zijn de volgende thema's opgenomen. Zie bijlage 6 voor de vragenlijst met de concrete vraagstellingen. De volgende thema's zijn opgenomen in de vragenlijst; de concrete vraagstellingen worden weergegeven in de desbetreffende resultatensecties.

Kennis en bewustzijn nepnieuws/desinformatie, eenzijdige meningsvorming en werkwijze van media (hoe komt nieuws tot stand)

- Kritisch zijn over informatie op internet en verschil tussen feiten en meningen.
- Belang hechten aan kritisch met informatie omgaan.
- Kennis / bewustzijn van nepnieuws en desinformatie.
- Kennis / bewustzijn van sociale media algoritmes.
- Kennis / bewustzijn van werkwijze van media en totstandkoming van nieuws.

Herkennen en beoordelen van nepnieuws/desinformatie

- Beoordelen van nieuwsitems op betrouwbaarheid.

Kennis en houding democratische waarden en de eigen rol hierin

- Kennis over (grenzen van) vrijheid van meningsuiting in Nederland.
- Kennis over wat wel en niet mag op sociale media.
- Tolerantie en inlevingsvermogen ten aanzien van andere meningen.
- Belang hechten aan democratische waarden.

Evaluatievragen

- Evaluatievragen over Under Pressure gastlessen.

Naast zelfrapportagevragen waarin respondenten aangeven in hoeverre zij menen over kennis/bewustzijn te beschikken hebben wij ook een aantal kennisvragen (meerkeuzevragen) opgenomen om toename in kennis/bewustzijn te kunnen toetsen.

Voordat de vragenlijst definitief is afgenomen, is deze uitvoerig getest op technische aspecten zoals routings, en met leerlingen op inhoudelijke aspecten zoals begrijpelijkheid en eenduidigheid van de vraagstellingen en antwoordopties. Naar aanleiding van het testen en feedback van leerlingen zijn enkele vraagstellingen verduidelijkt. De definitieve vragenlijst is op deelnemende scholen online afgenomen met behulp van het softwarepakket Survalyzer.

Toetsing

De gegevens uit de enquête zijn geanalyseerd met behulp van het statistische softwarepakket SPSS. In de analyses stelden we voor de Under Pressure lessen vast wat de resultaten zijn (verschillen zijn tussen de voor- en effectmeting) op de hierboven genoemde thema's. Als in dit rapport wordt gesproken over verschillen tussen de nulmeting en effectmeting dan zijn deze verschillen statistisch significant, tenzij expliciet wordt vermeld dat dit niet zo is. Het toetsen van verschillen heeft plaatsgevonden met behulp van chi-kwadraat

¹⁰ Deze methode is ook toegepast in de eerdere evaluatiestudies (Basol, Roozenbeek & Van der Linden, 2020; Maertens, Roozenbeek, Basol & Van der Linden, 2020; Nygren, Guath & Axelsson; Roozenbeek, Maertens, McClanahan & Van der Linden, 2021; Roozenbeek & Van der Linden, 2019; Roozenbeek, Van der Linden & Nygren, 2020). Zie hoofdstuk 3 voor een uitgebreider beschrijving.

toetsing. Hiernaast zijn met betrekking tot het herkennen en beoordelen van desinformatie en nepnieuws op een Likert 10-puntsschaal, toetsen uitgevoerd voor het vergelijken van gemiddelden van groepen/metingen.

2.4. Methodische beperkingen

In het onderzoek zijn we tegen een aantal methodische beperkingen opgelopen als gevolg van de Corona pandemie. Een aanzienlijk aantal leerlingen heeft lessen gemist als gevolg van quarantaineregels. Dit betekende dat een substantieel aantal leerlingen ofwel alleen de vragenlijst van de nulmeting ofwel alleen de vragenlijst van de effectmeting heeft ingevuld. Deze leerlingen hebben we helaas daarom niet mee kunnen nemen in de analyses van het onderzoek. Ook zijn er leerlingen die slechts één Under Pressure les hebben kunnen volgen; deze leerlingen zijn ook niet meegenomen in de analyses. Dit betekende al met al dat we meer dan 250 leerlingen uit de bruto steekproef niet hebben kunnen includeren in de netto steekproef. Verder is het helaas niet gelukt om vmbo-klassen te includeren in het evaluatieonderzoek. Een school met acht vmbo-klassen heeft afgezien van lessen Under Pressure door onderwijs- en organisatieproblemen die het gevolg waren van de coronapandemie. In de veldwerkperiode werden er geen Under Pressure lessen gegeven op andere vmbo-scholen. Tot slot was een methodische beperking dat als gevolg van de coronapandemie in de afgelopen twee jaar veel minder Under Pressure lessen zijn gegeven dan beoogd. Dit had als gevolg dat nieuwe peer educators moesten worden opgeleid die thans hun eerste ervaringen opdoen met de lessen Under Pressure onder begeleiding van een ervaren peer educator. Bij veel van de lessen waar kwalitatieve dataverzameling heeft plaatsgevonden was dezelfde ervaren peer educator betrokken. Dit kan invloed hebben gehad op de generaliseerbaarheid van de evaluatieresultaten. Tot slot is een methodische beperking dat in de evaluatiestudie weliswaar een nul- en effectmeting is uitgevoerd maar geen controlegroep is opgenomen. Niet helemaal kan worden uitgesloten de mogelijkheid dat actuele gebeurtenissen gedurende de veldwerkperiode een invloed hebben gehad op de resultaten.

3 Theoretisch kader

3.1. Relatie versterken weerbaarheid en preventie radicalisering¹¹

Polarisatie en radicalisering zijn vaak taboe thema's binnen het onderwijs. Men wil niet geassocieerd worden met het thema. Het zou niet spelen onder hun leerlingen, ze willen zich bezighouden met onderwijszaken in plaats van een verlengstuk zijn voor de gemeente en politie om leerlingen in de gaten te houden, is veelgehoorde kritiek van het onderwijs op antiradicaliseringsprogramma's. Derhalve worden programma's nooit aangeboden als antiradicaliseringsprogramma's, maar binnen een kader waar scholen (docenten en leerlingen) zich veel meer mee kunnen identificeren: weerbaarheid, burgerschap en mediawijsheid. Ook Under Pressure heeft niet als direct doel de preventie van radicalisering maar richt zich primair op het vergroten van de weerbaarheid van jongeren tegen desinformatie en polariserende content en het bevorderen van democratisch burgerschap. Diversion beoogt met Under Pressure de weerbaarheid van jongeren door het bewustzijn van de risico's te bevorderen. Daarmee wil het programma op langere termijn bijdragen aan het tegengaan van polarisatie, radicalisering en extremisme in de online en offline samenleving. Deze paragraaf gaat nader in op hoe deze thema's zich verhouden tot de preventie van radicalisering. Daartoe presenteren we enkele wetenschappelijke inzichten over weerbaarheid en identiteit t.b.v. het voorkomen van radicalisering.

¹¹ De tekst in paragraaf 3.1 over de relatie tussen het versterken van weerbaarheid en de preventie van radicalisering hebben we overgenomen uit de publicatie "Werken aan weerbaarheid van Haagse leerlingen. Een evaluatie van de projecten VIP, MIJ en MIJ jr." (Gielen, AJ, Peeters, M., Wouterse, L. & R. van Wonderen, 2021).

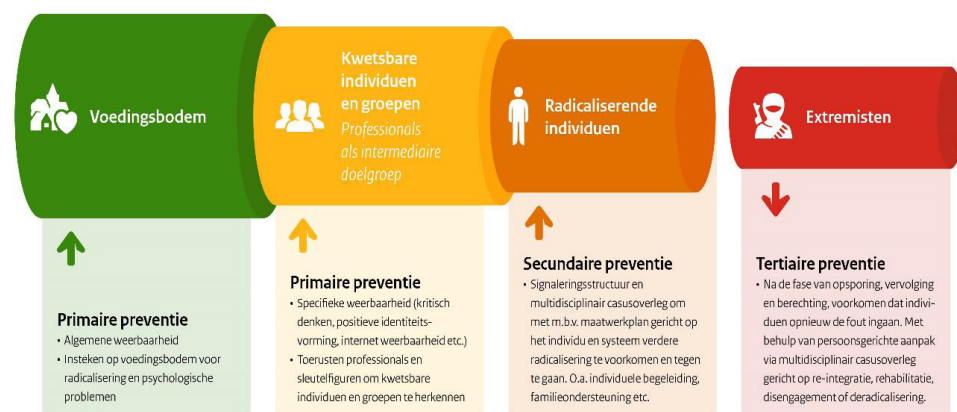
Relatie burgerschap & weerbaarheid en radicalisering

Preventie van radicalisering kan het beste begrepen worden als een 'preventieclassificatiemodel'. Dit model onderscheidt drie vormen van preventie: primaire, secundaire en tertiaire preventie. Een dergelijk classificatiesysteem komt uit de gezondheidszorg en wordt vandaag de dag nog gebruikt in de criminologie, met name in de criminaliteits- en geweldpreventie (Caplan, 1964; Pease, 2002). Het uitgangspunt van een preventieve aanpak is een focus op de oorzaak van de aandoening, het misdrijf of het gewelddadige extremisme in plaats van op de gevolgen. De aanpak heeft tot doel de risicofactoren die tot ziekte, misdaad, of gewelddadig extremisme kunnen leiden te beperken en de beschermingsfactoren te versterken.

Het preventieclassificatiemodel is gevisualiseerd in figuur 3.1 en is een manier van kijken naar antiradicaliseringsbeleid. De meerwaarde van een dergelijke zienswijze is dat dit model heel goed laat zien dat antiradicaliseringsbeleid niet alleen een veiligheidsvraagstuk is, maar nadrukkelijk ook een samenlevingsvraagstuk dat vraagt om integrale samenwerking tussen het veiligheids-, jeugd-, sociaal- en onderwijsdomein. Het classificatiemodel schept duidelijkheid en maakt het mogelijk dat verschillende domeinen vanuit hun eigen rol en expertise een bijdrage kunnen leveren aan het voorkomen en tegengaan van radicalisering. Voor de ene partij is het logischer een bijdrage te leveren aan het voorkomen van voedingsbodem via primaire preventie en voor een ander zich te richten op individuen die al geradicaliseerd zijn. Primaire (groepsgerichte) preventie is bijvoorbeeld een logische taak voor gemeenten vanuit de afdeling Onderwijs. Omdat het model inzet op risico- en beschermingsfactoren, kunnen diverse beroepsgroepen zich ermee identificeren. Antiradicalisering gaat in dit model niet (alleen) over terroristen en de politie, maar nadrukkelijk over kwetsbare individuen wiens risicofactoren op radicalisering we proberen te verkleinen en hun weerbaarheid te vergroten. Daardoor wordt antiradicaliseringsbeleid genormaliseerd en is het in feite niet anders dan 'business as usual' voor lokale professionals uit het onderwijs, het jongerenwerk, de jeugd-gezondheidszorg en de sociaal wijkteams.

Uit figuur 3.1 blijkt vooral een duidelijke link tussen primaire preventie en burgerschapsonderwijs. Primaire preventie omvat brede preventieactiviteiten gericht op het wegnemen van de voedingsbodem voor radicalisering en op versterking van beschermende factoren. In deze fase is preventie vaak groepsgericht, maar soms ook gericht op het individu. Algemene preventie richt zich op het wegnemen van de voedingsbodem voor radicalisering en het bevorderen van beschermingsfactoren. Hiervoor hoeven gemeenten veelal geen nieuwe initiatieven te ontplooiën, maar goed gebruik te maken van het reguliere aanbod, zoals het jongeren- en welzijnswerk, het sociaal wijkteam, maar nadrukkelijk ook het burgerschapsonderwijs op scholen. Veel jongeren voelen zich namelijk nauwelijks thuis in ons politieke bestel. Maar dat betekent niet dat ze geen politieke vragen of interesses hebben. Achter radicalisering gaan vaak (niet of onhandig geformuleerde) hulpvragen schuil en een gebrek aan (inzicht in) democratische vorming. Dat vraagt om een professionele respons. Burgerschapsonderwijs kan jongeren leren genuanceerder naar de wereld en de politiek te kijken. Het leert jongeren dat ze opgroeien in een diverse samenleving en bevordert kennismaking met die pluriformiteit. Democratische vorming richt zich op het bevorderen van actief burgerschap en maakt bijvoorbeeld gebruik van filosofische en socratische gespreksvoering. Dat kan helpen om van jongeren zelfstandige kritische burgers te maken.

Figuur 3.1: Preventieclassificatiemodel radicalisering (gebaseerd op Gielen, 2020)

3.1.1. Weerbaarheid

Uit een review van alle radicaliseringsliteratuur van 2001-2015 blijkt dat wetenschappelijke studies vooral risicofactoren behandelen (Campelo *et al.*, 2018), en zich maar heel beperkt richten op beschermingsfactoren: factoren die juist bijdragen aan weerbaarheid tegen extremistische attitudes en gedrag. Welke factoren dragen er juist aan bij dat iemand niet radicaal wordt? Door niet enkel aandacht te hebben voor risicofactoren voor polarisatie en extremisme, maar ook beschermende factoren in beeld te brengen, kan een positieve benadering worden ontvouwd, die niet op tekorten focust, maar juist investeert in capaciteiten van individu en omgeving (Benson *et al.*, 2004). Beschermende factoren kunnen in een vroegtijdig preventief stadium van grote waarde zijn, maar zijn ook van toepassing in stadia waarin polarisatie¹², vervreemding en niet-gewelddadige radicalisering reeds aan de orde zijn. Die realiteit brengt ons bij het begrip 'weerbaarheid'.

Het vergroten van weerbaarheid vormt een belangrijk onderdeel van anti-radicaliseringsbeleid. Het vergroten van de weerbaarheid bevordert namelijk beschermingsfactoren tegen radicalisering en gewelddadig extremisme. Interventies om de weerbaarheid te verbeteren kunnen op diverse doelgroepen worden ingezet, zoals kwetsbare individuele jongeren of specifieke groepen en gemeenschappen. Coaching, onderwijsprogramma's en programma's voor gemeenschappen en sleutelfiguren zijn vaak toegepaste interventies om de weerbaarheid te vergroten. Onderliggende mechanismen bij deze interventies zijn de theorieën van de morele onthechting (*moral disengagement*), sociaal kapitaal (*bonding en bridging*) en waarden complexiteit (*value complexity*). Bij het vergroten van de weerbaarheid is het belangrijk om in acht te nemen dat weerbaarheid een wederkerig en iteratief proces is op individueel, sociaal en gemeenschappelijk niveau. Alleen een educatieprogramma aanbieden op

¹² Door Brandsma gedefinieerd als: gedachtenconstruct over een andere groep.

scholen is onvoldoende, evenals alleen een opvoedondersteuningscursus voor ouders om te leren omgaan met mogelijke signalen van radicalisering. Het is juist belangrijk dat verschillende doelgroepen gelijktijdig worden bereikt; dus als ouders een opvoedingsondersteuningscursus volgen moeten hun kinderen parallel daaraan een voorlichtingsprogramma op school krijgen (Weine, 2017, Weine, 2020, Gielen, 2020).

In de publicatie van Platform JEP '*Veerkracht bevorderen bij opgroeiende jongeren. Inzetten op beschermende factoren*' benoemen Sieckelink en Gielen (2020) interventies die een bijdrage kunnen leveren aan beschermende factoren en weerbaarheid:

1. Democratische vorming: jongeren genuanceerder naar de wereld en de politiek laten kijken, o.a. door middel van aanpakken in het onderwijs zoals burgerschapsonderwijs.
2. Ideologische weerbaarheid, in het bijzonder digitale weerbaarheid tegen fake nieuws en complottheorieën.
3. EHBI: Eerste hulp bij identiteitsvraagstukken, waaronder religieuze en ideologische vorming. Jongeren begeleiden in hun zoektocht naar identiteit. Dat kan zowel individueel, in de vorm van coaching en psychologische hulpverlening, als groepsgericht.
4. Familieondersteuning: positieve familierelaties is een cruciale beschermende factor bij radicalisering; Weerbaar Opvoeden stelt opvoeders in staat hun kinderen op zo'n manier te ondersteunen dat zij zich thuis voelen in de maatschappij. Het helpt hen hun kinderen weerbaarder te maken tegen uitdagingen zoals het omgaan met conflicterende normen en waarden, polarisatie, uitsluiting en radicale invloeden).
5. Zelfverwezenlijking. Inzet op een sterker gevoel van eigenwaarde en regie maakt teleurgestelde individuen minder vatbaar voor groepsdynamiek, ronselaars en extremistische religieuze ideeën.
6. Sociale vaardigheden en normering. Veel jongeren willen niet zomaar alles aannemen, tegelijk zijn ze erg op zoek naar geloofwaardige volwassenen met ervaringen, opvattingen en attitudes die hen een idee geven wie ze zelf kunnen worden. Ze zijn op zoek naar een kader.

3.2. Theory of change Under Pressure

Het Under Pressure-lesprogramma is ontwikkeld als onderdeel van het Europese Peer Education and Gamification against Polarisation (PEGAP) project. Dit project is medegefinancierd vanuit het Erasmus+-programma van de Europese Unie en is erop gericht het lesprogramma zo goed mogelijk te ontwikkelen en daarna zo wijd mogelijk over Europa te verspreiden. De Universiteit van Uppsala heeft eind 2019 het lesprogramma geëvalueerd in Zweden via een vragenlijst die de leerlingen voor- en na het lesprogramma afgenomen ingevuld hebben tijdens de pilot eind 2019. Op basis van deze evaluatie is het programma verder verbeterd. De verbeterde versie wordt momenteel naast Zweden ook in Nederland en Duitsland uitgerold.

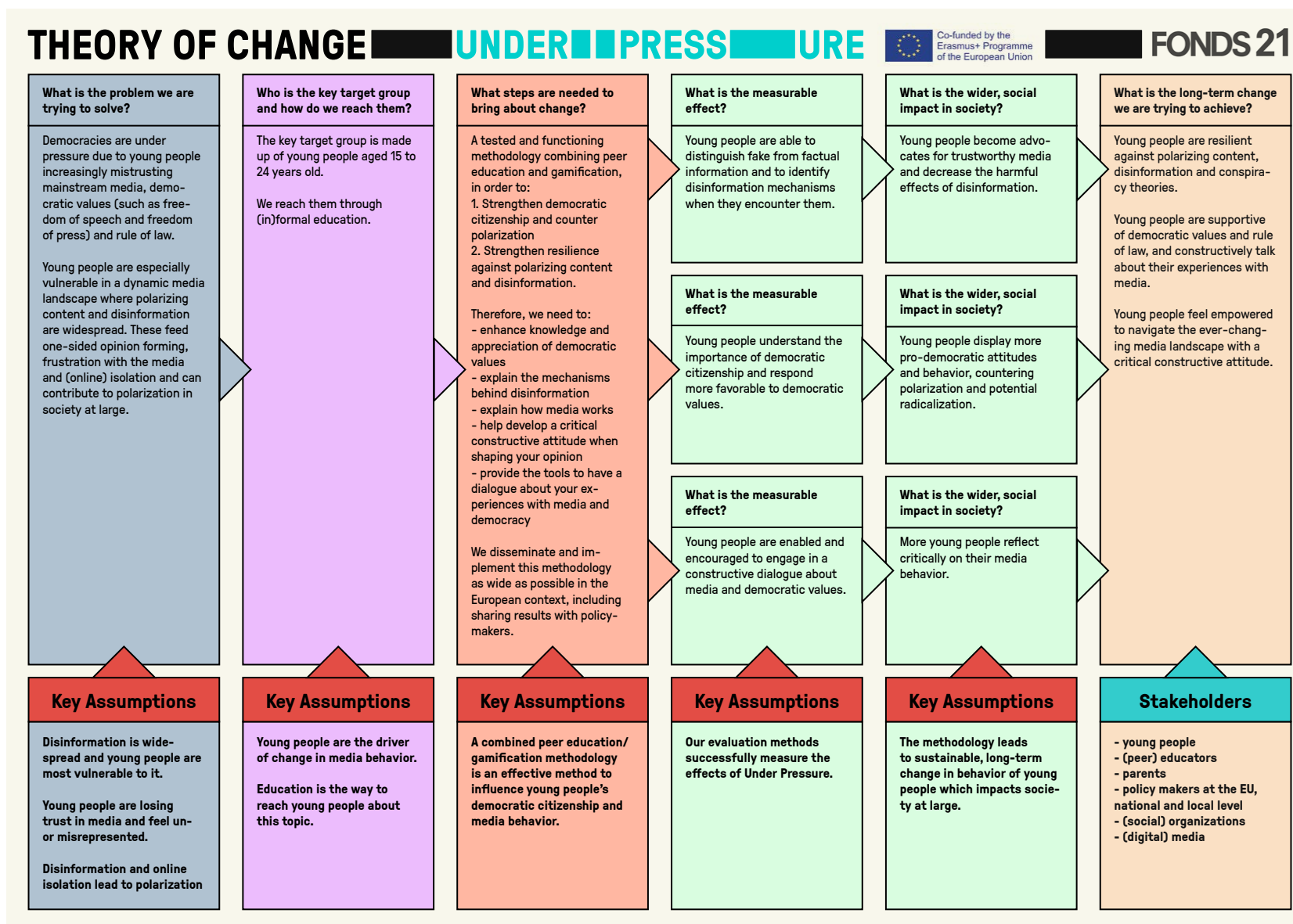
Theory of Change Under Pressure lessen

Voor de onderbouwing van de Under Pressure lessen is een Theory of Change ontwikkeld in het kader van het Europees gefinancierde programma. De schematische weergave van de Theory of Change is weergegeven in figuur 3.2. Als meetbare effecten van de interventie zijn in de Theory of Change gedefinieerd:

- Jongeren weten desinformatie te onderscheiden van feitelijke informatie.
- Jongeren begrijpen het belang van democratisch burgerschap en staan positiever tegenover democratische waarden.
- Jongeren krijgen de mogelijkheid en worden gestimuleerd om constructief het gesprek aan te gaan over media en democratische waarden¹³.

¹³ De laatste bullit is minder geformuleerd als een meetbaar effect; in gesprek met Diversion werd aangegeven dat het er hierbij om gaat dat leerlingen geïnspireerd worden om hun eigen ervaringen te gaan delen met anderen en open gesprekken te voeren over media en democratische waarden.

Figuur 3.2 schematische weergave van Theory of Change interventie Under Pressure

Uitgangspunten 'peer education'

Under Pressure is een zogeheten 'peer education' project. Letterlijk betekent peer education: leren van gelijken. Op zoek naar een eigen identiteit spiegelen jongeren zich in deze levensfase vooral aan mensen met een vergelijkbare ervaringswereld. Kennis afkomstig van mensen die qua leeftijd, taalgebruik en (culturele)achtergrond dicht bij hen staan, wordt eerder geaccepteerd. Een peer educator is zo'n rolmodel dat gemakkelijk informatie en ervaringen kan vertalen naar de leefwereld van een bepaalde doelgroep en op die manier onderwerpen bespreekbaar maakt. Een peer education project verschilt van een regulier lesprogramma, omdat in een peer education project de meningen en vragen van de jongeren zelf tot inzet van de discussie worden gemaakt. Wat zij weten, denken en hebben meegemaakt, staat centraal. De peer educator begrijpt hun wereld en kan zich inleven in hun ideeën. Tegelijkertijd beheerst hij of zij ook de theorie. Hij of zij kan daardoor schakelen tussen twee werelden en verbindingen leggen tussen ideeën van leerlingen en de lesstof. Bovendien kunnen peer educators de lesstof aanvullen met eigen ervaringen en voorbeelden die raken aan de leefwereld van de jongeren. Goede peer educators die uit eigen ervaring kunnen spreken en die door de jongeren worden gezien als rolmodellen worden door Diversion beschouwd als een randvoorwaarde voor het kunnen realiseren van resultaten door de interventie ('best persons').

Een uitgebreide uiteenzetting over uitgangspunten, beoogde doelen en aanpak van peer education staat beschreven in de publicatie *Peer education 2.0 Voor de klas op sneakers*¹⁴.

¹⁴ https://www.diversion.nl/site/assets/files/1736/peereducationboekdiversion_pdf-compressed_klein_doc.pdf.

Gamification ('spelen van de Under Pressure Game')

Een specifiek onderdeel van de Under Pressure lessen is het spelen van een game welke zich richt op het herkennen en beoordelen van nepnieuws/desinformatie.¹⁵ Het spelen van deze game duurt 30 minuten. Via het spelen van de Under Pressure Game oefenen de leerlingen door zelf nepnieuws te maken en zoveel mogelijk volgers te krijgen. In de game leren jongeren over de technieken die worden gebruikt in de productie en verspreiding van desinformatie. Hierbij kunnen zij gebruik maken van één van de volgende zes misleidende strategieën:

1. Impersonation.
2. Emotional content.
3. Polarisation.
4. Conspiracy.
5. Discredit.
6. Trolling.

In de game stappen ze in de schoenen van iemand die nepnieuws maakt en online verspreidt. Meer dan 14.000 mensen hebben de voorloper van de Under Pressure game, de Bad News Game, al gespeeld. Uit onderzoek van de University of Cambridge blijkt dat na het spelen van de game mensen beter in staat zijn om nepnieuws te herkennen. De Bad News Game is aangepast om goed aan te sluiten bij het lesprogramma, de peer educators en het klaslokaal. Aan de hand van verschillende thema's zullen de leerlingen veelgebruikte tactieken achter desinformatie leren kennen, zoals het overdreven inspelen op de emotie en het verspreiden van ongefundeerde verdachtmakingen. Leerlingen spelen in duo's de game terwijl het digibord omgetoverd wordt naar een scorebord en na elk gamehoofdstukje de peer educators de thematiek bespreken.

¹⁵ De Under Pressure Game is ontwikkeld door DROG.

De Bad News Game heeft zijn oorsprong in de sociale psychologie en is gebaseerd op het principe van inoculatie.¹⁶ Volgens deze theorie kunnen mensen een resistentie opbouwen voor misleidende en onware nieuwsberichten door ze te confronteren met een verzwakte versie hiervan, zoals een vaccinatie ook werkt. Op deze manier bouwen mensen weerstand op en zullen ze sneller immuun zijn voor desinformatie als ze hiermee in het echte leven geconfronteerd worden. Dit is precies wat de game probeert te bewerkstelligen bij de leerlingen. Het uitgangspunt is dat door actief aan de slag te gaan als verspreider van desinformatie, leerlingen de technieken die ze leren in de game in het dagelijks leven sneller zullen herkennen. Dit wordt 'pre-emptive debunking' genoemd omdat we op deze manier desinformatie een stapje voor kunnen zijn: als kinderen kritischer naar nieuwsberichten leren kijken en niet alles klakkeloos aannemen wat ze lezen, hoeven we minder achteraf in te grijpen.

De effectiviteit van 'inoculation theory' tegen desinformatie is onderzocht in wetenschappelijke onderzoeken in diverse contexten, bijvoorbeeld bij Islamofobie en radicaal-Islamitische propaganda, en in de context van het ontkennen van klimaatverandering als gevolg van menselijk handelen. Er zijn in de afgelopen jaren ook enkele evaluatiestudies uitgevoerd (buiten Nederland) naar de effecten van de *Bad News Game*.¹⁷ In deze studies is de *Bad News Game* geëvalueerd zonder dat sprake was van een ondersteunend lesprogramma. Er is dus gekeken naar de effecten van het spelen van de game *an sich*. Uit de resultaten van een kwantitatieve evaluatie van de *Bad News Game* binnen een grote steekproef (N= 14.266) blijkt dat na het spelen van de *Bad News Game* deelnemers de misleidende tweets significant minder betrouwbaar vonden, terwijl dit niet het geval was bij de controle tweets. In een tweede evaluatiestudie is d.m.v. twee experimenten gekeken naar lange termijn effecten van

de *Bad News Game*. De effecten van de game blijven tot in ieder geval twee maanden meetbaar, na deze periode laat de studie tegenstrijdige resultaten zien. In een derde studie is gemeten of het effect van de *Bad News Game* zichtbaar is in verschillende culturen (N=5.061). Uit de resultaten is gebleken dat in alle landen (Polen, Griekenland, Duitsland en Zweden) de *Bad News Game* een positief effect bleek te hebben op het detecteren van desinformatie. Deze resultaten vormen volgens de onderzoekers bewijs voor het werkzame effect van het spelen van de game in verschillende culturele en politieke contexten. In een vierde studie is een replicatie en uitbreiding van de eerdere studies naar de *Bad News Game*. De resultaten tonen aan de na het spelen van de *Bad News Game*, de deelnemers significant beter zijn in het herkennen van nepinformatie dan een controlegroep. In een vijfde studie zijn methodologische problemen van eerdere studies naar de effecten van de *Bad News Game* aangekaart. De eerste ziet op 'item effects', waarbij veel studies dezelfde nepnieuws items gebruiken voor de voor- en nameting waardoor de resultaten ook kunnen worden toegeschreven aan de items zelf. Ten tweede was het mogelijk dat door het doen van een voormeting, de resultaten in de nameting worden beïnvloed, zogenaamde 'testing effects'. Deze effecten zijn in twee aparte experimenten gemeten waaruit naar voren komt dat deze 'testing effects' en 'item effects' slechts minimaal zijn.

In één evaluatiestudie is de combinatie van het spelen van de game en het volgen van de lessen door peer-educators geëvalueerd.¹⁸ Uit de resultaten van deze kleine studie (30 jongeren hebben de voor- en nameting voltooid) bleek naast positieve resultaten op herkenning en beoordeling van nepnieuws dat de lessen hebben geleid tot meer steun voor democratische waarden onder jongeren. Aangezien deze evaluatie is uitgevoerd met slechts een kleine steekproef kunnen we deze bevindingen slechts als indicatief beschouwen en dienen deze in een meer omvangrijke studie te worden gerepliceerd alvorens conclusies te kunnen trekken over de effecten van de peer-educator lessen.

16 McGuire, W. J. (1961a). The effectiveness of supportive and refutational defenses in immunizing and restoring beliefs against persuasion. *Sociometry* 24, 184–197.

17 Basol, Roozenbeek & Van der Linden, 2020; Maertens, Roozenbeek, Basol & Van der Linden, 2020; Roozenbeek, Maertens, McClanahan & Van der Linden, 2021; Roozenbeek & Van der Linden, 2019; Roozenbeek, Van der Linden & Nygren, 2020.

18 Nygren, Guath & Axelsson (2020).

4 Resultaten evaluatie onderzoek

Dit hoofdstuk staat in het teken van onderzoeksvraag 1 & 2:

1. In hoeverre worden de beschreven doelen van *Under Pressure* behaald, namelijk:
 - 1a. In hoeverre is na het volgen van de lessen 'Under Pressure' de weerbaarheid van jongeren tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming vergroot?
 - 1b. In hoeverre zijn jongeren na het volgen van de lessen 'Under Pressure' zich meer bewust van het belang van democratisch burgerschap en hun eigen rol daarin, en hechten zij meer belang aan democratische waarden als persvrijheid en vrijheid van meningsuiting?
2. In hoeverre zijn er ook additionele opbrengsten of zijn er negatieve neveneffecten van de lessen 'Under Pressure'?

4.1. Bijdrage Under Pressure aan vergroten weerbaarheid tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming

Allereerst gaan we in op deelvraag 1a: In hoeverre is na het volgen van de lessen 'Under Pressure' de weerbaarheid van jongeren tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming vergroot? Bij dit hoofddoel heeft Diversion de volgende subdoelen geformuleerd:

1. Stimuleren van kritisch denken zodat jongeren de juistheid van informatie kunnen inschatten en evalueren.
2. Vergroten van kennis over de manier waarop desinformatie werkt en wat de gevaren van (het verspreiden van) desinformatie zijn.
3. Versterken van het zelfvertrouwen van jongeren bij het gebruiken van media en het constructief aangaan van het gesprek over hun ervaringen met media en democratie.

4.1.1. Inzichten op basis van interviews en observaties

Perspectief leerlingen

Wanneer de leerlingen gevraagd wordt wat hun belangrijkste geleerde lessen uit de *Under Pressure* lesreeks zijn, noemen ze allemaal minimaal dat ze nu weten wat het verschil tussen nepnieuws en desinformatie is en hoe je dat kan herkennen. Verder noemen veel van hen het belang van kritischer kijken naar berichten in de media en specifiek het belang van bijvoorbeeld het checken van bronnen of het kijken naar de url. Daarbij noemt een aantal leerlingen wel dat ze vooral de begrippen nu goed kennen, maar dat ze voor het goed kunnen herkennen van (geavanceerde) desinformatie nog meer handvatten zouden moeten hebben.

Een aantal leerlingen noemt ten slotte als geleerde les dat het belangrijk is dat er meer kanten aan een vraagstuk zitten en dat je ook naar andere meningen dan die van jezelf moet kijken, omdat je je zo ook in anderen kan inleven. Deze quote is van een leerling die door de UP lessen meer zicht heeft gekregen op andere perspectieven: *"Bij de opdracht met het filmpje posten, dan zegt een jongen dat hij het zou posten omdat je daarmee laat zien dat racisme [in de samenleving] voorkomt. Zo had ik het nooit gezien, ik dacht niet posten want dat is niet fijn voor die mevrouw tegen wie wordt geschreeuwd. Maar na zijn verhaal dacht ik er anders over. Je ziet dan dat je naar een bericht of onderwerp anders aan kan kijken"*.

Perspectief docenten

Gevraagd naar de belangrijkste leeropbrengst van Under Pressure noemen alle docenten met name een aantal punten op kennisniveau: de begrippen nepnieuws en desinformatie, hoe deze te herkennen, wat de consequenties ervan zijn en hoe je zelf je informatie kunt checken. Zo noemt een docent: *“Ze kunnen wel beter onderscheid maken of een bepaald bericht voor de grap is of dat er een belang bij zit. Ook kunnen ze beter onderscheid maken tussen dat nepnieuws niet schadelijk hoeft te zijn en desinformatie wel. [...] Ze weten nu dat je het hele bericht moet lezen en moet kijken naar de url”*. Een andere docent plaatst wel de nuance dat de lessen vooral een stuk bewustwording hebben bewerkstelligd, maar benoemt dat echte gedragsverandering nog tijd kost en dat het daarvoor ook belangrijk is dat docenten de thematiek blijven aanstippen.

Perspectief Diversion (peer educators en projectorganisatie)

Ook de medewerkers van Diversion (de peer educators en medewerkers van het projectteam) noemen allemaal dat het verschil tussen nepnieuws en desinformatie het belangrijkste is dat leerlingen uit de UP lessen halen. *“Dat is de nummer één les die we horen”*, aldus een medewerker van het projectteam. Een collega vult aan dat *“jongeren zich bewuster zijn van desinformatie, hoe je dat kan herkennen en wat de gevolgen daarvan zijn”*. Peer educators noemen daarnaast nog *“bewuster mediagebruik”* en *“bewustwording over het verspreiden van nepnieuws”* (en hoe makkelijk dat is). Een peer educator denkt dat deze doelstelling met betrekking tot desinformatie (deelvraag 1a) ook beter wordt bereikt dan de andere doelstelling met betrekking tot democratisch burgerschap en democratische waarden (in deelvraag 1b), omdat aan deze eerste doelstelling meer aandacht wordt besteed binnen de lessen.

Reflectie vanuit observaties

In de lesobservaties was te zien dat leerlingen veelal een redelijk basisniveau hadden wat betreft desinformatie, nepnieuws, algoritmes en vrijheid van meningsuiting, maar dat ze ook nieuwe inzichten kregen (het verschil tussen desinformatie en nepnieuws, wat de grenzen zijn aan de vrijheid van

meningsuiting). Wanneer in de tweede of derde les van Under Pressure aan de leerlingen werd gevraagd wat ook alweer het verschil is tussen desinformatie en nepnieuws, konden zij dit verschil vaak ook goed aangeven. Begrip over wanneer praktijkvoorbeelden nu desinformatie of nepnieuws zijn, leek echter minder goed uit de verf te komen. In de tweede les worden hier voorbeelden voor gegeven en gaat de klas in gesprek over of een bericht desinformatie op nepnieuws is. Echter leverde dit bij verschillende klassen best wat verwarring op (bijvoorbeeld: is een “grap” welke grote consequenties kan hebben een voorbeeld van nepnieuws of van desinformatie?), welke niet volledig opgehelderd werd in de lessen door de peer educators.

4.1.2. Inzichten op basis van enquêtes

Kritisch zijn over informatie op internet en verschil tussen feiten en meningen

Allereerst zijn aan de leerlingen een aantal stellingen voorgelegd die gaan over het kritisch omgaan met informatie op internet. De eerste serie vraagstellingen zijn kennisvragen (zelfrapportage) die luiden als volgt:

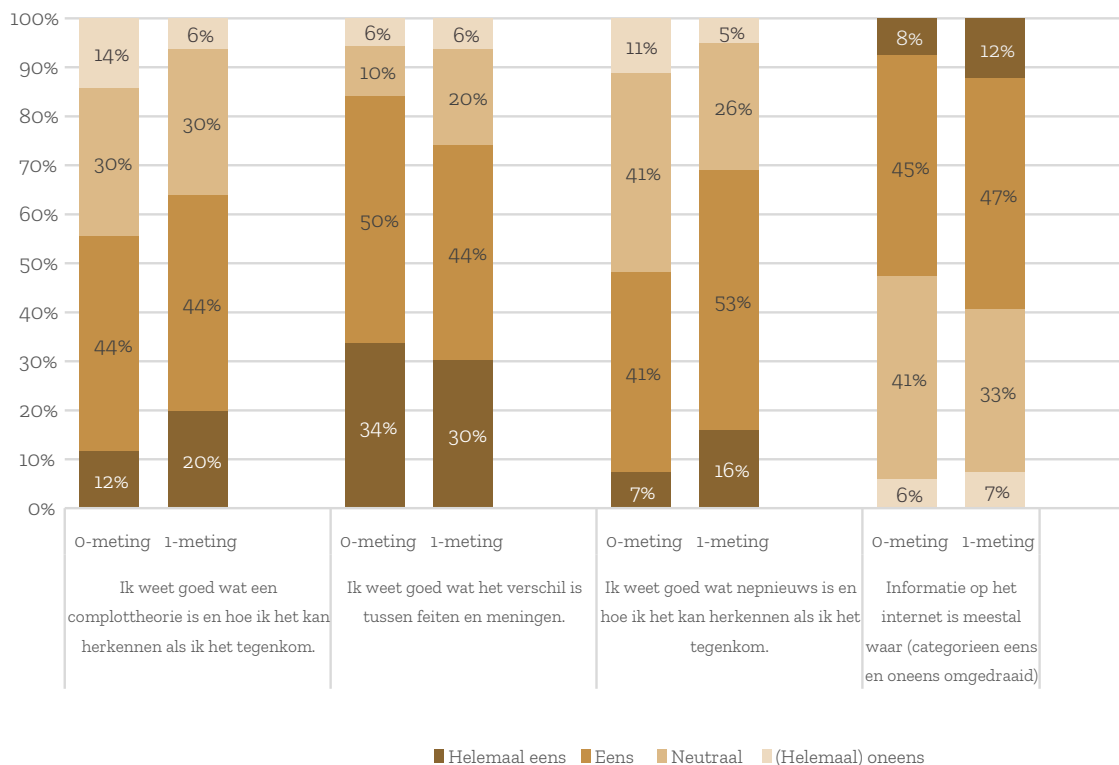
In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Informatie op het internet is meestal waar.
- Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen.
- Ik weet wat een complottheorie is en hoe ik het kan herkennen als ik het tegenkom.
- Ik weet wat nepnieuws is en hoe ik het kan herkennen als ik het tegenkom.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) oneens tot (helemaal) eens.

Zie figuur 4.1 voor de resultaten.

Figuur 4.1 Kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media (kennisvragen zelfrapportage)¹⁹

¹⁹ In figuur 4.1 zijn omwille van de leesbaarheid (want smalle balken) de categorieën 'oneens' en 'helemaal oneens' samengenomen. Het percentage 'helemaal oneens' op de vier items op de nulmeting / eenmeting is als volgt. Item 1: 2%/3%; Item 2: 5%/3%; Item 3: 2%/2%; Item 4: 5%/2%. Het percentage 'oneens': Item 1: 4%/4%; Item 2: 6%/2%; Item 3: 4%/4%; Item 4: 9%/4%.

Voor dit vragenblok over het kritisch omgaan met informatie op internet constateren we enkele significante verschuivingen tussen de nulmeting en de effectmeting:

- Het percentage leerlingen dat het eens is met de stelling "ik weet goed wat nepnieuws is en hoe ik het kan herkennen als ik het tegenkom" is gestegen. Het percentage "helemaal eens" is gestegen van 7 naar 16 procent en het percentage "eens" is gestegen van 41 naar 53 procent. Het percentage (helemaal) oneens is gedaald van 11 naar 5 procent.
- Het percentage leerlingen dat het helemaal eens is met de stelling "Ik weet wat een complottheorie is en hoe ik het kan herkennen als ik het tegenkom" is gestegen van 12 naar 20 procent. Het percentage (helemaal) oneens is gedaald van 14 naar 6 procent.
- Het percentage leerlingen dat het oneens of helemaal oneens is met de stelling "Informatie op het internet is meestal waar" is licht (maar wel significant) gestegen van 53 naar 59 procent. Het percentage (helemaal) eens is vrijwel ongewijzigd op 7 procent (nulmeting: 6 procent).

De vraagstelling "Ik weet goed wat het verschil is tussen feiten en meningen" geeft een interessante uitkomst. Het percentage leerlingen dat het eens of helemaal eens is met de stelling is gedaald van 84 naar 74 procent.

Ook zijn twee stellingen voorgelegd die gaan over de houding leerlingen ten aanzien van het verspreiden van onjuiste informatie op internet. Een derde stelling betreft de mate waarin leerlingen op internet controleren of informatie waar of nep is. De vraagstellingen luiden als volgt:

In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees op internet waar of nep is.
- Ik vind het slecht als op sociale media onjuiste informatie wordt gedeeld.
- Ik vind het slecht om op sociale media alleen maar informatie te krijgen die mijn mening bevestigt.

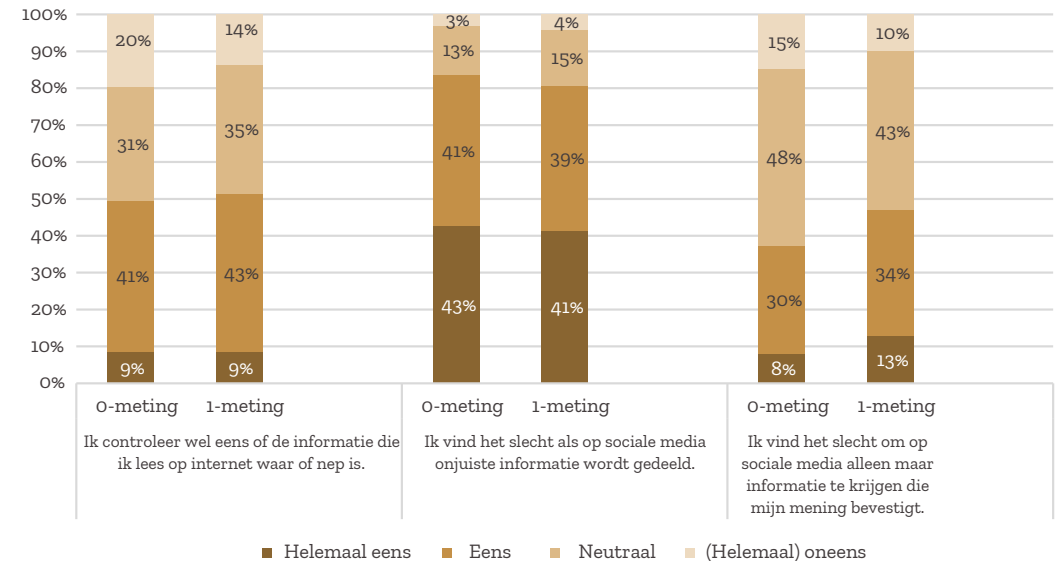
De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) oneens tot (helemaal) eens.

Zie figuur 4.2 voor de resultaten.

Voor de vragen over de houding ten aanzien van het verspreiden van onjuiste informatie op internet en de mate waarin leerlingen op internet controleren of informatie waar of nep is, constateren we overall minder grote verschuivingen tussen de nulmeting en de effectmeting dan bij het hiervoor besproken vragenblok met kennisvragen.

- Het percentage leerlingen dat het (helemaal) eens is met de stelling "Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees op internet waar of nep is", is nagenoeg onveranderd. Echter het percentage leerlingen dat (helemaal) oneens is met de stelling is afgenomen (daling van 20 naar 14 procent).
- Het percentage leerlingen dat het (helemaal) eens is met de stelling "Ik vind het slecht om op sociale media alleen maar informatie te krijgen die mijn mening bevestigt" is gestegen van 38 naar 47 procent. Het percentage (helemaal) oneens is gedaald van 15 naar 10 procent.
- Op de stelling "Ik vind het slecht als op sociale media onjuiste informatie wordt gedeeld" blijken géén significante verschuivingen.

Figuur 4.2 Kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media (houding, gedragsvraag)²⁰

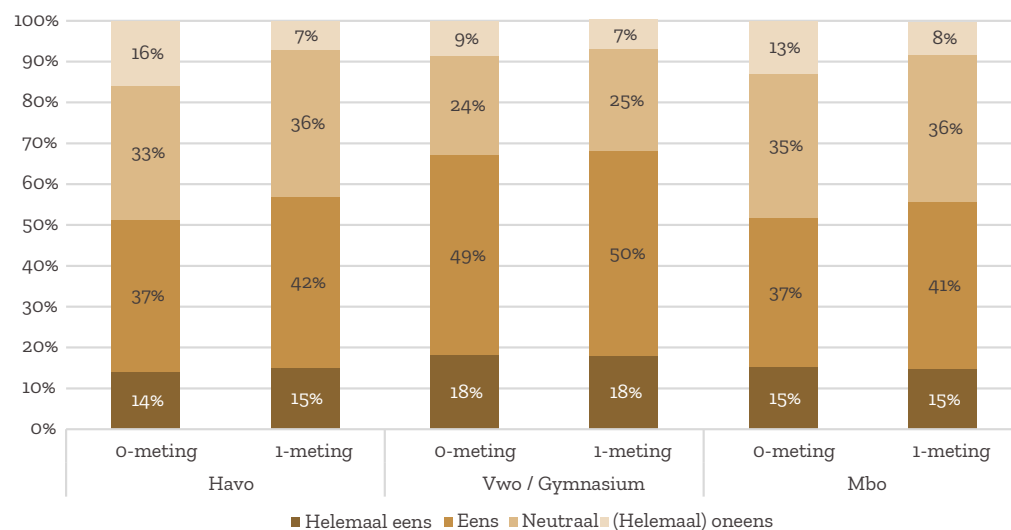
Uitsplitsing naar opleidingsniveau

We hebben de resultaten op beide vragenblokken gecontroleerd voor het niveau van de opleiding (havo, vwo en mbo). Ten behoeve van de analyses hebben we bekeken of de items op de twee vragenblokken kunnen worden samengenomen als één meetschaal: "Kritisch omgaan met informatie op internet". Dit blijkt inderdaad het geval voor vijf van de zeven items²¹.

²⁰ In figuur 4.2 zijn omwille van de leesbaarheid (want smalle balken) de categorieën 'oneens' en 'helemaal oneens' samengenomen. Het percentage 'helemaal oneens' op de drie items op de nulmeting / eenmeting is als volgt. Item 1: 5%/3%; Item 2: 1%/1%; Item 3: 5%/4%. Het percentage 'oneens': Item 1: 15%/11%; Item 2: 2%/3%; Item 3: 10%/6%.

²¹ Factor analyse (principale componenten analyse) laat zien dat vijf items van de twee vragenblokken gezamenlijk eens schaal vormen (Cronbachs Alpha is .629). Het zesde item 'Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen' en het 'zevende item "Informatie op het internet is meestal waar" laden niet op deze schaal en worden daarom niet meegenomen in de schaalconstructie.

Figuur 4.3 Kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media (schaal)
* schooltype²²

In figuur 4.3 vallen de volgende zaken op:

1. Grootste positieve verschuiving na volgen van Under Pressure lessen in havo-klassen. Gemiddeld over de vijf schaalitems zien we een afname van 16 naar 7 procent van het percentage leerlingen dat het (helemaal) oneens is met de stellingen; en een toename van 51 naar 57 procent dat het (helemaal) eens is met de stellingen.
2. Voor mbo klassen is dit een afname van 13 naar 8 procent van het percentage leerlingen dat het (helemaal) oneens is met de stellingen; en een toename van 52 naar 56 procent dat het (helemaal) eens is met de stellingen.

²² In figuur 4.3 zijn omwille van de leesbaarheid (want smalle balken) de categorieën 'oneens' en 'helemaal oneens' samengenomen. Het percentage 'helemaal oneens' voor de drie schooltypen op de nulmeting / eenmeting is als volgt. Havo: 5%/3%; Vwo/Gym: 3%/2%; Mbo: 5%/4%. Het percentage 'oneens': Havo: 11%/4%; Vwo/Gym: 6%/5%; Mbo: 8%/4%.

3. Voor vwo-leerlingen blijkt geen sprake te zijn van een significante toe- of afname. Wel valt op dat de startniveaus voor kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media bij de nulmeting voor vwo-leerlingen aanzienlijk hoger ligt dan voor havo- en mbo-leerlingen. Dat wil zeggen, bij de nulmeting was gemiddeld over de vijf stellingen 67 procent van de vwo-leerlingen het (helemaal) eens. Bij havo- en mbo-leerlingen zijn deze percentages lager, namelijk 51 respectievelijk 52 procent.

Uitsplitsing naar aantal gevolgde lessen

Het aantal gevolgde lessen kan van invloed zijn op de resultaten van de Under Pressure interventie. We hebben daarom in de analyses een uitsplitsing gemaakt naar leerlingen die alle drie Under Pressure lessen hebben gevolgd (N=428) en leerlingen die twee Under Pressure lessen hebben gevolgd (N=104). Uit de resultaten blijkt (gemiddeld over de vijf schaalitems) een iets grotere verschuiving bij leerlingen die drie lessen hebben gevolgd dan bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd. In beide groepen is sprake van een afname van het percentage dat het (helemaal) oneens is met de stellingen over kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media. Deze afname is iets (maar wel significant) groter bij leerlingen die drie lessen hebben gevolgd (afname 7 procent) dan bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd (afname 2 procent). Ook constateren we een toename van het percentage dat het (helemaal) eens is met de stellingen bij zowel leerlingen die drie lessen hebben gevolgd (toename 5 procent) als bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd (toename 2 procent). Dit verschil is echter niet significant.

Belang hechten aan kritisch met informatie omgaan

Aan de leerlingen is gevraagd om voor de volgende drie stellingen aan te geven in hoeverre zij belang hechten aan kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media. De stellingen luiden als volgt:

Hoe belangrijk vind je het om:

- Te controleren of de informatie die je leest op internet waar of nep is?
- Op sociale media ook meningen te horen waar je het niet mee eens bent?
- Meerdere bronnen met informatie op te zoeken om je mening te kunnen vormen?

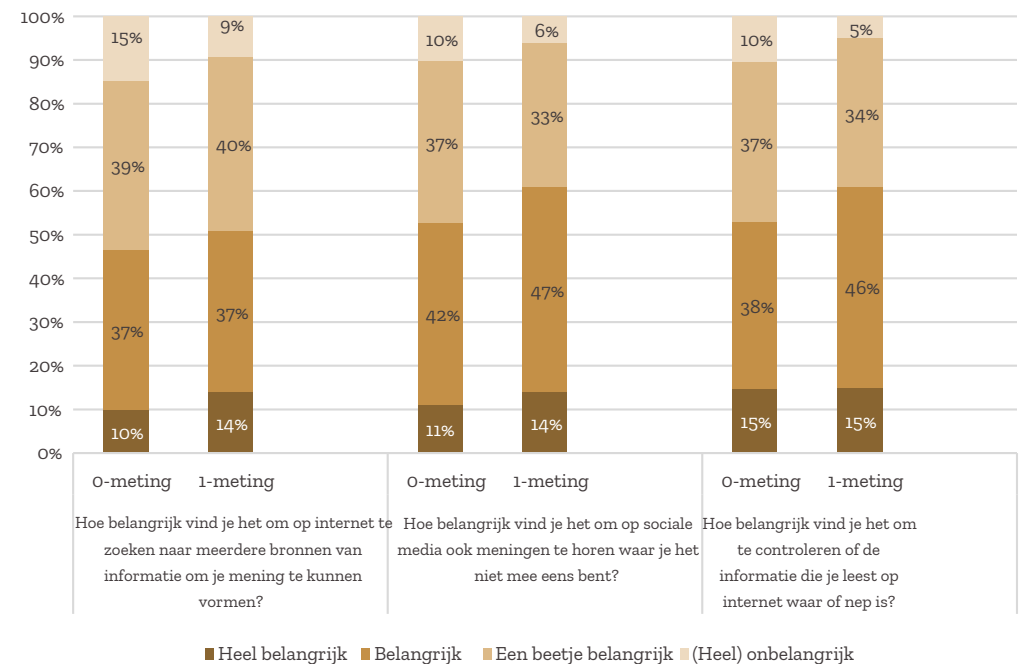
De 5-punts antwoordschaal varieerde van (heel) onbelangrijk tot (heel) belangrijk.

Zie figuur 4.4 voor de resultaten.

Uit de resultaten in figuur 4.4 is af te leiden dat het belang dat leerlingen hechten aan kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media enigszins is toegenomen na het volgen van de Under Pressure lessen.

- Het percentage leerlingen dat het (heel) belangrijk vindt om "op internet meerdere bronnen met informatie op te zoeken om je mening te kunnen vormen" is gestegen van 47 naar 51 procent. Het percentage leerlingen dat dit (heel) onbelangrijk vindt, is gedaald van 15 naar 9 procent.
- Het percentage leerlingen dat het (heel) belangrijk vindt om "op sociale media ook meningen te horen waar men het niet mee eens is" is gestegen van 53 naar 61 procent. Het percentage leerlingen dat dit (heel) onbelangrijk vindt, is gedaald van 10 naar 6 procent.
- Het percentage leerlingen dat het (heel) belangrijk vindt om "te controleren of de informatie die men leest op internet waar of nep is" is gestegen van 53 naar 61 procent. Het percentage leerlingen dat dit (heel) onbelangrijk vindt, is gedaald van 10 naar 5 procent.

Figuur 4.4 Belang hechten aan kritisch met informatie omgaan op sociale media en internet²³

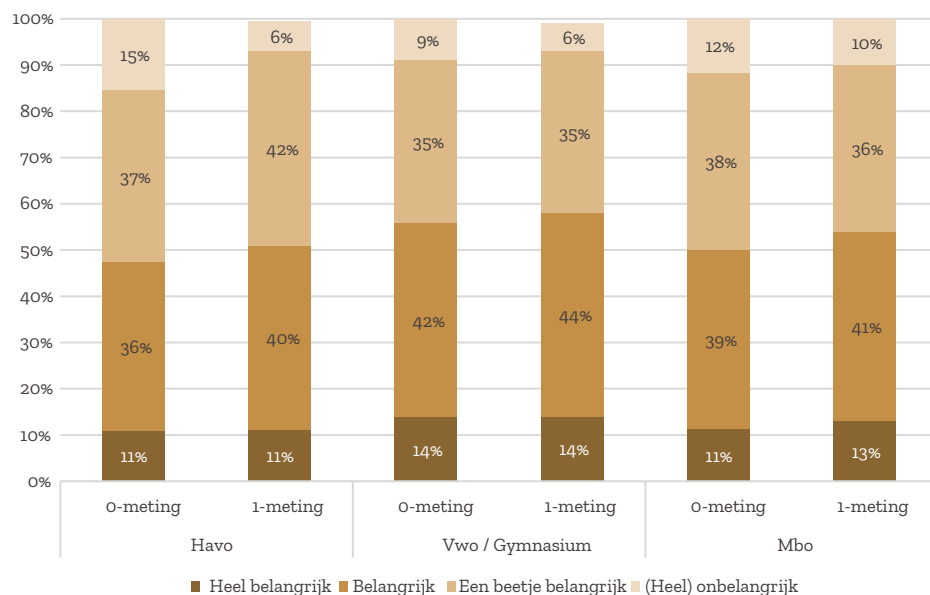
Uitsplitsing naar opleidingsniveau

We hebben de resultaten op de drie items gecontroleerd voor het niveau van de opleiding (havo, vwo en mbo). Ten behoeve van de analyses zijn de items samengenomen als één meetschaal: "Belang hechten aan kritisch met informatie omgaan".²⁴

²³ In figuur 4.4 zijn omwille van de leesbaarheid (want smalle balken) de categorieën 'onbelangrijk' en 'helemaal onbelangrijk' samengenomen. Het percentage 'helemaal onbelangrijk' op de drie items op de nulmeting / eenmeting is als volgt. Item 1: 5%/3%; Item 2: 4%/3%; Item 3: 4%/2%. Het percentage 'onbelangrijk': Item 1: 10%/6%; Item 2: 6%/3%; Item 3: 6%/3%.

²⁴ Factor analyse (principale componenten analyse) laat zien dat de drie items gezamenlijk eens schaal vormen: (Cronbachs Alpha: .702).

Figuur 4.5 Belang hechten aan kritisch met informatie omgaan op sociale media & internet * schooltype²⁵

In figuur 4.5 vallen de volgende zaken op:

- In havo-klassen blijkt sprake van een significante afname van het aantal leerlingen dat weinig belang hecht aan het kritisch omgaan met informatie op sociale media en internet. Gemiddeld over de drie schaalitems zien we een afname van 15 naar 6 procent van het percentage leerlingen dat dit (heel) onbelangrijk vindt. Het aantal leerlingen dat dit wel (heel) belangrijk vindt neemt licht toe van 47 naar 51 procent.
- Voor vwo-en mbo-leerlingen is geen sprake van een significante toe- of afname.

²⁵ In figuur 4.5 zijn omwille van de leesbaarheid (want smalle balken) de categorieën 'oneens' en 'helemaal oneens' samengenomen. Het percentage 'helemaal oneens' voor de drie schooltypen op de nulmeting / eenmeting is als volgt. Havo: 5%/3%; Vwo/Gym: 4%/2%; Mbo: 6%/4%. Het percentage 'oneens': Havo: 10%/3%; Vwo/Gym: 5%/4%; Mbo: 6%/6%.

Uitsplitsing naar aantal gevolgde lessen

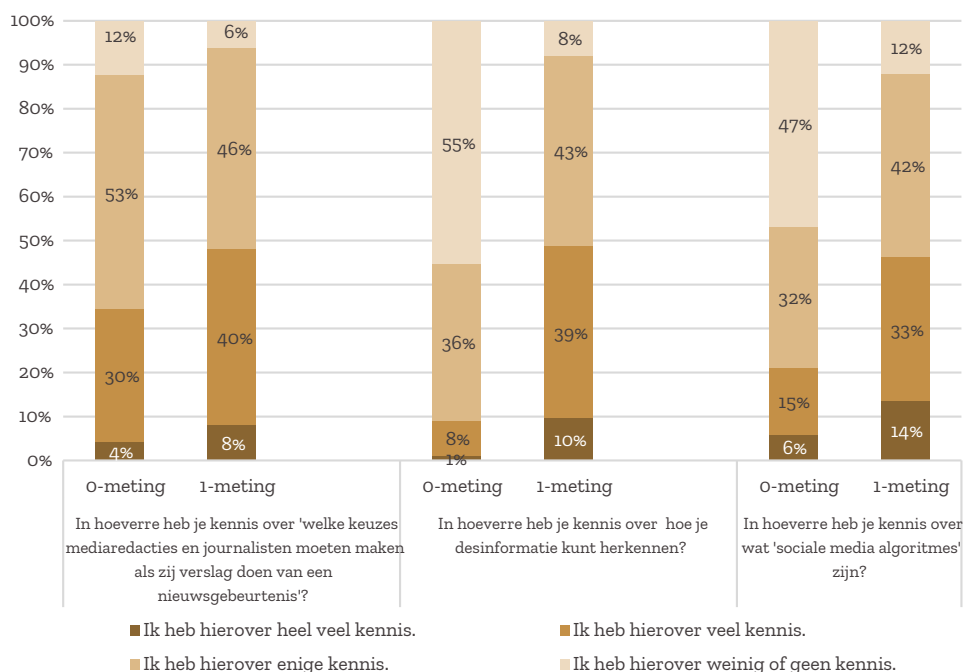
Zowel bij leerlingen die drie lessen hebben gevolgd als bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd is sprake van een lichte afname van het percentage dat weinig belang hecht aan het kritisch omgaan met informatie op sociale media en internet. Bij leerlingen die drie lessen hebben gevolgd is deze afname 6 procent tegenover een afname van 3 procent bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd. Het verschil tussen twee of drie lessen volgen is op dit item niet significant. Ook constateren we een lichte toename van het percentage dat het (helemaal) eens is met de stellingen bij zowel leerlingen die drie lessen hebben gevolgd (toename 5 procent) als bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd (toename 1 procent).

Kennis van nepnieuws, desinformatie, sociale media algoritmes en werkwijze van de media

In het onderzoek zijn aan de leerlingen vragen voorgelegd die hun kennis testen van de betekenis van nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes. Dit betreft zowel zelfrapportage- als kennistoets vraagstellingen. De vragen luiden:

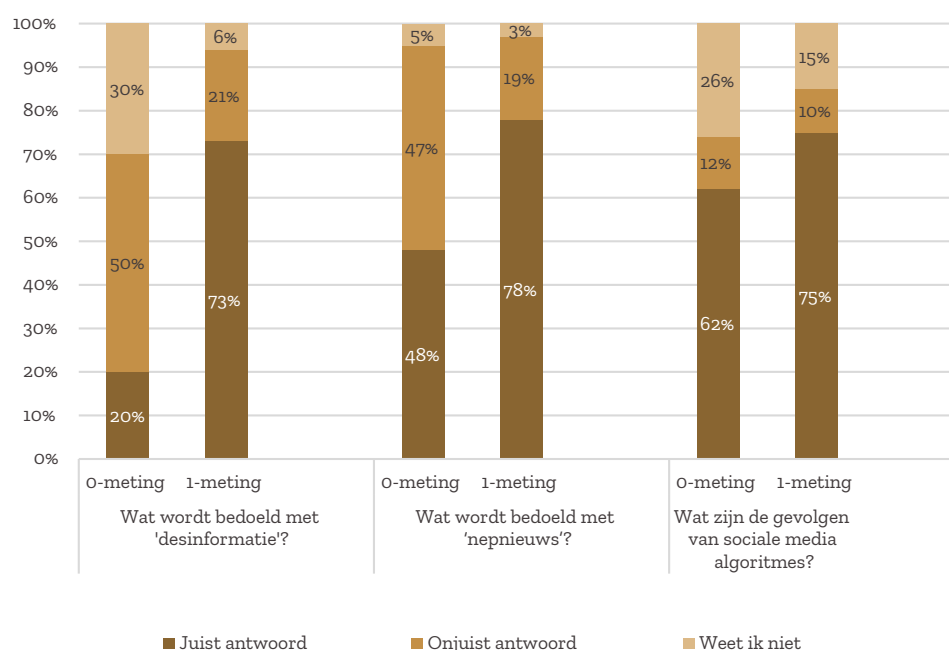
Zie figuren 4.6 en 4.7 voor de resultaten.

Figuur 4.6 Kennis over desinformatie en sociale media algoritmes (zelfrapportage)

De resultaten in figuren 4.6 en 4.7 laten zien dat na het volgen van de Under Pressure lessen aanzienlijk meer leerlingen weten wat wordt bedoeld met nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes. Deze toename van kennis blijkt zowel volgens de zelfrapportage vragen als de toetsingsvragen.

Figuur 4.7 Kennis over nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes (toetsing)

Zelfrapportage vragen (zie figuur 4.6):

- Het percentage leerlingen dat zegt (veel) kennis te hebben over hoe je desinformatie kunt herkennen is gestegen van 9 naar 49 procent. Het percentage leerlingen zegt hierover weinig of geen kennis te hebben, is gedaald van 55 naar 8 procent.
- Het percentage leerlingen dat zegt (veel) kennis te hebben over wat sociale media algoritmes zijn, is gestegen van 21 naar 37 procent. Het percentage leerlingen dat zegt hierover weinig of geen kennis te hebben, is gedaald van 47 naar 12 procent.
- Het percentage leerlingen dat zegt (veel) kennis te hebben over welke keuzes mediaredacties en journalisten moeten maken als zij verslag doen van een nieuwsgebeurtenis, is gestegen van 34 naar 48 procent. Het percentage leerlingen dat zegt hierover weinig of geen kennis te hebben, is gedaald van 12 naar 6 procent.

Toetsing vragen (zie figuur 4.7):

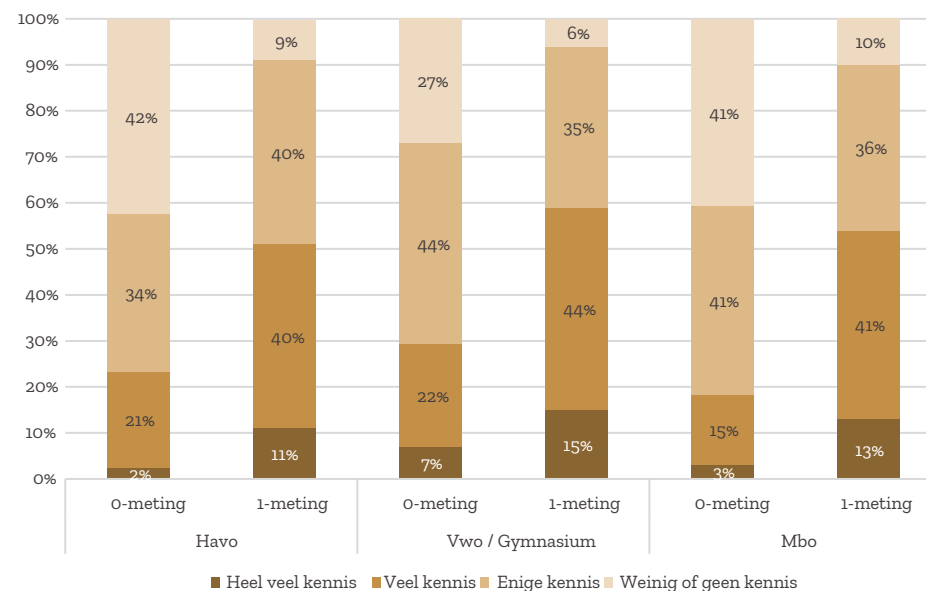
- Het percentage leerlingen dat het juiste antwoord geeft op de vraag "wat wordt bedoeld met desinformatie" is gestegen van 20 naar 73 procent.
- Het percentage leerlingen dat het juiste antwoord geeft op de vraag "wat wordt bedoeld met nepnieuws" is gestegen van 48 naar 78 procent.
- Het percentage leerlingen dat het juiste antwoord geeft op de vraag "wat zijn de gevolgen van sociale media algoritmes" is gestegen van 62 naar 71 procent. Dit is een kleinere toename dan voor de andere twee toetsingsvragen van kennis, waarbij opgemerkt kan worden dat het beginniveau van de kennis (bij de nulmeting) voor sociale media algoritmes reeds relatief hoog was.

Uitsplitsing naar opleidingsniveau

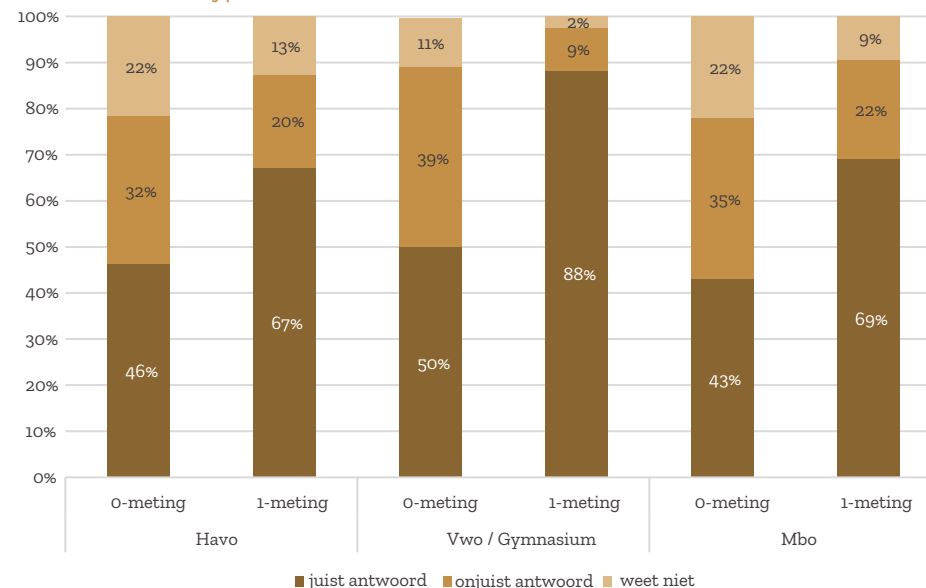
We hebben de resultaten op de kennisvragen gecontroleerd voor het niveau van de opleiding (havo, vwo en mbo). Ten behoeve van de analyses zijn de items samengevoegd tot de twee meetschalen: "Kennis over desinformatie en sociale media algoritmes (zelfrapportage)"²⁶ en "Kennis over desinformatie en sociale media algoritmes (toetsing)"²⁷.

Zie figuren 4.8 en 4.9 voor de resultaten.

Figuur 4.8 Kennis over desinformatie en sociale media algoritmes (zelfrapportage)* schooltype

Figuur 4.9 Kennis over desinformatie en sociale media algoritmes (toetsing)* schooltype

26 Factor analyse (principale componenten analyse) laat zien dat de drie items gezamenlijk eens schaal vormen: (Cronbachs Alpha: .666).

27 Factor analyse (principale componenten analyse) laat zien dat de drie items gezamenlijk eens schaal vormen: (Cronbachs Alpha: .656).

In figuren 4.8 en 4.9 vallen de volgende zaken op:

- De kennistoename (zelfrapportage) over desinformatie en sociale media algoritmes is aanzienlijk voor alle drie schooltypen havo, vwo en mbo. Er zijn geen opvallende verschillen tussen de drie schooltypen.
- De getoetste kennistoename over desinformatie en sociale media algoritmes is eveneens aanzienlijk voor alle drie schooltypen. Echter het valt op dat, anders dan bij zelfrapportage, de getoetste kennistoename duidelijk het grootste is bij vwo-leerlingen, namelijk een toename van 50 naar 88 procent. Bij mbo-leerlingen is dit een toename van 43 naar 69 procent; bij havo-leerlingen zien we een toename van 46 naar 67 procent.

Uitsplitsing naar aantal gevolgde lessen

Zowel bij leerlingen die drie lessen hebben gevolgd als bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd is sprake van een kennistoename (zelfrapportage) over desinformatie en sociale media algoritmes. Bij leerlingen die drie lessen hebben gevolgd is de kennistoename omtrent het herkennen van desinformatie echter groter (toename veel/heel veel kennis van 22 naar 49 procent) dan bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd (toename veel/heel veel kennis van 22 naar 39 procent).

Eveneens is zowel bij leerlingen die drie lessen hebben gevolgd als bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd sprake van een kennistoename (toetsingsvragen) over desinformatie en sociale media algoritmes. Bij leerlingen die drie lessen hebben gevolgd is deze toename groter (toename veel/heel veel kennis van 48 naar 74 procent) dan bij leerlingen die twee lessen hebben gevolgd (toename veel/heel veel kennis van 46 naar 66 procent).

Herkennen en beoordelen van nepnieuws/desinformatie

Het herkennen en beoordelen van desinformatie en nepnieuws is praktisch geoefend in de Under Pressure game. In de online vragenlijst hebben we gebruik maken van de 'manipulatie' methode die is toegepast in de eerdere evaluatiestudies van de Bad News Game (zie hoofdstukken 2 en 3 voor meer informatie). Aan de leerlingen zijn dertien 'Instagram' berichten getoond. Aan leerlingen zijn aselekt zes van zulke berichten getoond. De leerlingen moesten beoordelen op een Likert 10-puntsschaal (lopende van 1 = onbetrouwbaar tot 10 = betrouwbaar) in hoeverre de nieuwsitems volgens hen betrouwbare of onbetrouwbare informatie bevatten. De manipulatie van de betrouwbaarheid van de nieuwsitems heeft plaatsgevonden door de berichten herkenbare kenmerken te geven van diverse misleiding technieken zoals 'trolling', 'discrediting', 'conspiracy', 'emotional manipulation', 'polarisation' en 'impersonation'. Ook zijn ter controle enkele items met echte informatie en zonder misleidende technieken getoond. Door middel van de controle items kan worden gemeten of deelnemers niet meer sceptisch worden tegenover alle items, en zo kan worden gecontroleerd voor sociale wenselijkheid. Er wordt gemeten of de beoordeelde betrouwbaarheid van de misleidende items is afgenomen na afloop van de interventie, en de betrouwbaarheid van de echte, niet-misleidende tweets is gelijk gebleven of gestegen.

Het resultaat van de manipulatie van de nieuwsitems is dat de experimentele items een daling in de beoordeling van de betrouwbaarheid laten zien van 3,8 naar 3,3. Bij de controle items is sprake van een geringe daling, te weten van 6,5 naar 6,4 op de betrouwbaarheidsschaal. We concluderen op basis van deze cijfers dat er een beperkt maar significant effect is van de Under Pressure game op het beoordelen van nieuwsitems op betrouwbaarheid. Uitgesplitst naar onderwijstype (havo, vwo en mbo) blijkt dat het effect van de Under Pressure game iets groter is voor vwo-leerlingen dan voor havo en mbo-leerlingen. Vwo leerlingen beoordelen de gemanipuleerde items in de nulmeting met een betrouwbaarheid van 3,2, dit is gedaald naar 2,6 in de effectmeting. Voor havo en mbo-leerlingen is deze daling van 4,1 naar 3,7 respectievelijk van 3,7 naar 3,3.

Als we een uitsplitsing maken naar aantal gevolgde lessen dan blijkt dat leerlingen die slechts twee lessen hebben gevolgd op de experimentele items een daling in de beoordeling van de betrouwbaarheid laten zien van 3,7 naar 3,4, tegenover 3,8 naar 3,2 voor leerlingen die alle drie lessen hebben gevolgd.

4.2. Bijdrage Under Pressure aan vergroten bewustzijn belang democratisch burgerschap en democratische waarden

In dit onderdeel staat onderzoeksvraag 1b centraal: In hoeverre zijn jongeren na het volgen van de lessen 'Under Pressure' zich meer bewust van het belang van democratisch burgerschap en hun eigen rol daarin, en hechten zij meer belang aan democratische waarden als persvrijheid en vrijheid van meningsuiting? Bij dit hoofddoel heeft Diversion de volgende subdoelstellingen geformuleerd:

1. Jongeren bewust te maken van het belang van, en hun eigen rol in, een samenleving met vrijheid van media en vrijheid van meningsuiting.
2. Jongeren het belang te leren van het gebruik van verschillende bronnen bij het vormen van hun mening.
3. Vergroten van de kennis van de manier waarop media en journalisten werken.

4.2.1. Inzichten op basis van interviews en observaties

Perspectief leerlingen

Gevraagd naar in hoeverre leerlingen nu beter begrijpen hoe betrouwbare media tot stand komt, geven verschillende leerlingen aan dat ze dat nu nog niet zo goed weten. Ze weten wel meer over desinformatie en hoe dat zich verspreidt, maar hoe de totstandkoming van betrouwbare berichtgeving precies werkt vinden ze lastig om te zeggen. In twee klassen kunnen leerlingen wel kort iets noemen hierover, maar zij benadrukken vooral dat er op een redactie verschillende keuzes gemaakt moeten worden over wat wel of

niet te plaatsen (een belangrijk onderdeel van het redactiespel). Gevraagd naar hun eigen rol met betrekking tot de media geeft slechts één leerling aan nu sneller te zullen reageren op 'rare comments of berichten' op sociale media. Verschillende andere leerlingen geven aan in het verleden geen reacties te hebben geplaatst en nu ook niet van plan te zijn dat te gaan doen.

Wat betreft democratische waarden, zoals vrijheid van meningsuiting en persvrijheid, geven veel leerlingen aan hier niet persé anders naar te kijken door de Under Pressure lessen. Vaak waren de begrippen al wel bekend, bijvoorbeeld vanuit Nederlands of geschiedenis, door hun ouders en / of door de basisschool. Een enkele leerling noemt wel nieuwe dingen geleerd te hebben, bijvoorbeeld omdat ze zich voorheen niet zo met deze thema's hadden beziggehouden, of omdat er nu meer verdieping op was gekomen. Ook noemen verschillende leerlingen dat ze nu meer inzicht hebben in dat er ook grenzen zijn aan de vrijheid van meningsuiting (en welke dan). Zo zegt een leerling van een mbo-klas over vrijheid van meningsuiting: *"Ik wist niet dat er zoveel regels aan zaten. Ik wist wel dat je niet mocht discrimineren maar het was veel ingewikkelder nog dan ik dacht, het is wel iets duidelijker geworden. Dat je niet mag aanzetten tot haat en protest maar wel mag demonstreren. Het blijft lastig maar is wel iets duidelijker geworden"*.

Perspectief docenten

Deze hoofd- en subdoelstellingen worden minder goed behaald volgens de docenten dan de doelstellingen beschreven bij punt 1a. Met name kennis over hoe betrouwbare berichtgeving tot stand komt en hoe journalisten en redacties werken is volgens vrijwel alle docenten onderbelicht gebleven. De kennis daarover bleef in veel gevallen te abstract om leerlingen echt goed te laten begrijpen hoe dit werkt. Een docent benadrukt hoe belangrijk het is dat leerlingen meer leren over hoe journalisten en redacties werken, juist omdat ze heeft gezien hoe deze kennis is afgenomen in de afgelopen jaren. Leerlingen weten steeds minder het verschil tussen berichtgeving van mensen die zomaar iets op internet plaatsen en journalisten, die hiervoor opgeleid zijn en het journalistieke proces volgen (en hoe dat er dan uitziet).

Positievare effecten zien docenten op het gebied van belang van het raadplegen van meerdere bronnen, meer bewustzijn over de rollen die je in kunt nemen in het sociale media landschap en kennis over de grenzen aan vrijheid van meningsuiting. Hierbij plaatsen meerdere docenten wel weer de nuancering dat hier ook weer een discrepantie zit tussen kennis en bewustwording en daadwerkelijke gedragsverandering. Dat laatste kost wellicht meer tijd en is niet op iedereen van toepassing.

Perspectief Diversion (peer educators en projectorganisatie)

Deze hoofddoelstelling wordt volgens de medewerkers van Diversion minder goed behaald dan de eerste hoofddoelstelling. Met name het onderdeel over de eigen rol van leerlingen in een samenleving met vrijheid van media en vrijheid van meningsuiting komt minder uit de verf denken ze. Peer educators noemen dat dit onder andere komt omdat de eigen rol vooral 'passief' wordt benadrukt, zoals het niet verspreiden van nepnieuws. Welke actieve rol leerlingen eventueel kunnen innemen wordt minder benadrukt, waardoor peer educators hier minder effect op verwachten.

Over de effectiviteit van Under Pressure met betrekking tot het gebruik van verschillende bronnen bij het vormen van meningen hoorden we wisselende geluiden. Waar de projectmedewerkers hier wel effect op verwachtten, omdat het veel aan bod komt tijdens de lessen, hebben verschillende peer educators niet het idee dat hier veel effect op wordt behaald. Bij de laatste subdoelstelling, het vergroten van de kennis over de manier waarop media en journalisten werken, meent wel iedereen effect te zien van Under Pressure. Zo noemt een peer educator dat de term redactie vaak niet bekend is en dat ze dit nu wel leren.

Redenen waarom deze hoofddoelstelling minder behaald wordt volgens de medewerkers van Diversion is onder meer dat er minder aandacht voor is ("komt pas in les drie echt aan bod") en dat het behalen hiervan meer afhangt van kenmerken van de leerlingen, zoals leeftijd en achtergrondkennis. Zo noemt een peer educator: "Of je deze tweede doelstelling kunt bereiken ligt er

heel erg aan in hoeverre jongeren nieuws volgen en of ze bijvoorbeeld stemrecht hebben. Als dit niet het geval is dan wordt het behalen van deze doelstellingen heel lastig. Je bent dan tegen ze aan het praten in plaats van dat je met ze in gesprek bent. Sommige jongeren hebben echt nog het idee dat ze aan het wachten zijn tot ze in de samenleving gaan deelnemen".

Met betrekking tot deze doelstelling in het algemeen lijkt de winst vooral te zitten in het iets meer onderbouwd en genuanceerd over media te kunnen denken en spreken. Zo zegt een peer educator: "Na drie Under Pressure lessen heb je wel geleerd hoe het een beetje achter de schermen van nieuws en sociale media werkt en dat je het ook mag bekritisieren soms. Wij brengen meer nuance in discussies. Als we binnenkomen is het 'ja of nee' en 'goed of fout'. Door de lessen landt het steeds meer dat er een middenweg is. Bijvoorbeeld: 'Tot hier vind ik het oké en tot daar vind ik dat het niet op sociale media thuishoort'".

Reflectie uit de observaties

De observaties onderschrijven grotendeels de inzichten uit de interviews met betrekking tot deze doelstelling. We willen daaraan toevoegen dat de boodschap wat betreft het checken en gebruiken van meerdere bronnen wel duidelijk lijkt aan te komen bij de leerlingen. Wanneer peer educators hen bijvoorbeeld vragen hoe ze zelf kunnen controleren of informatie waar is, is dat vaak een van de belangrijkste punten die leerlingen antwoorden. Wel is er minder aandacht voor *hoe* je kunt checken of bronnen betrouwbaar zijn, buiten bijvoorbeeld controleren op een rare url.

4.2.2. Inzichten op basis van enquêtes

Kennis over (grenzen van) vrijheid van meningsuiting in Nederland (toetsingsvragen)

Aan de leerlingen is gevraagd om voor de volgende zes stellingen aan te geven of deze volgens hun waar of onwaar zijn. De stellingen gaan over wat je volgens de leerlingen mag zeggen binnen de grenzen aan de vrijheid van meningsuiting. De stellingen luiden als volgt:

Welke uitspraken zijn volgens jou waar?

- Je mag zeggen en schrijven wat je wilt, zonder hiervoor toestemming van de overheid te vragen.
- Je meningen mag uiten waar de overheid het niet mee eens is.
- Je meningen mag uiten zelfs als deze kwetsend of schokkend zijn voor anderen.
- Je groepen mag beledigen op basis van hun ras, godsdienst, seksuele geaardheid of handicap.
- Je iets slechts over iemand zeggen terwijl je weet dat dit niet waar is.
- Je mag aanzetten tot discriminatie, haat of geweld

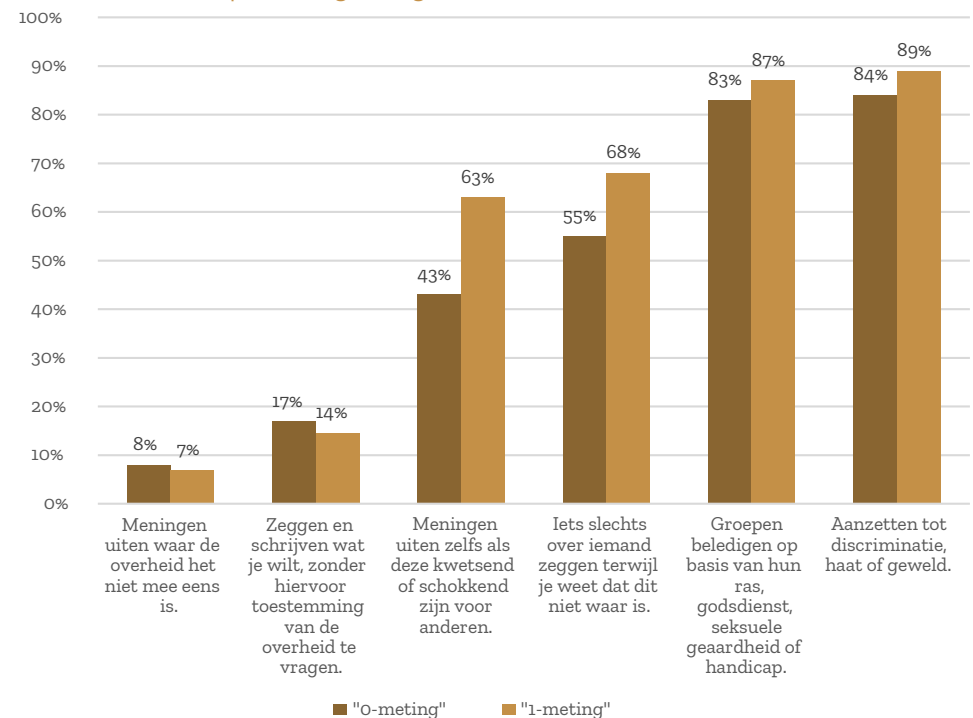
De antwoordmogelijkheden waren: 'mag wel', 'mag niet' en 'weet ik niet'.

Zie figuur 4.10 voor de resultaten.

Uit de resultaten blijkt dat voor de volgende items leerlingen vaker aangeven dat je dit niet mag zeggen binnen de grenzen van de vrijheid van meningsuiting:

- Je meningen mag uiten zelfs als deze kwetsend of schokkend zijn voor anderen. Aanzienlijke toename van het percentage 'mag niet': van 44 naar 63 procent.
- Je iets slechts over iemand zeggen terwijl je weet dat dit niet waar is. Aanzienlijke toename van percentage 'mag niet': van 55 naar 68 procent).

Figuur 4.10 (Grenzen van) vrijheid van meningsuiting in Nederland. Weergegeven is het percentage 'mag niet'

Op de volgende items zijn geen of beperkte verschillen tussen de nulmeting en effectmeting:

- Je groepen mag beledigen op basis van hun ras, godsdienst, seksuele geaardheid of handicap. Lichte (maar significante) toename van percentage juist antwoorden; basisniveau bij nulmeting was echter al hoog (percentage juiste antwoorden toegenomen van 83 naar 87 procent).
- Je mag aanzetten tot discriminatie, haat of geweld. Lichte (maar significante) toename van percentage juist antwoorden; basisniveau bij nulmeting was echter al hoog (percentage juiste antwoorden toegenomen van 84 naar 89 procent).

- Op de items 'Je mag meningen uiten waar de overheid het niet mee eens is' en 'Je mag zeggen en schrijven wat je wilt, zonder hiervoor toestemming van de overheid te vragen' blijken niet tot nauwelijks verschillen tussen nul- en effectmeting.

Uitsplitsing naar opleidingsniveau

We hebben de resultaten op de kennisvragen gecontroleerd voor het niveau van de opleiding (havo, vwo en mbo). Ten behoeve van de analyses zijn de items samengevoegd tot een meetschaal: "Kennis over (grenzen van) vrijheid van meningsuiting in Nederland (toetsingsvragen).²⁸ Uit de resultaten blijkt dat met name vwo-leerlingen na het volgen van de Under Pressure lessen vaker aangeven voor de uitspraken dat je dit niet mag zeggen binnen de grenzen van de vrijheid van meningsuiting.

Uitsplitsing naar aantal gevolgde lessen

Er zijn geen significante verschillen tussen leerlingen die twee of drie lessen hebben gevolgd op de resultaten van de schaal 'Kennis over (grenzen van) vrijheid van meningsuiting in Nederland'.

Kennis over wat wel en niet mag op sociale media

We hebben stellingen aan de leerlingen voorgelegd die gaan over wat wel of niet mag op sociale media. Gevraagd werd om aan te geven of de stellingen waar of onwaar zijn, en luiden als volgt:

In Nederland mag je op sociale media:

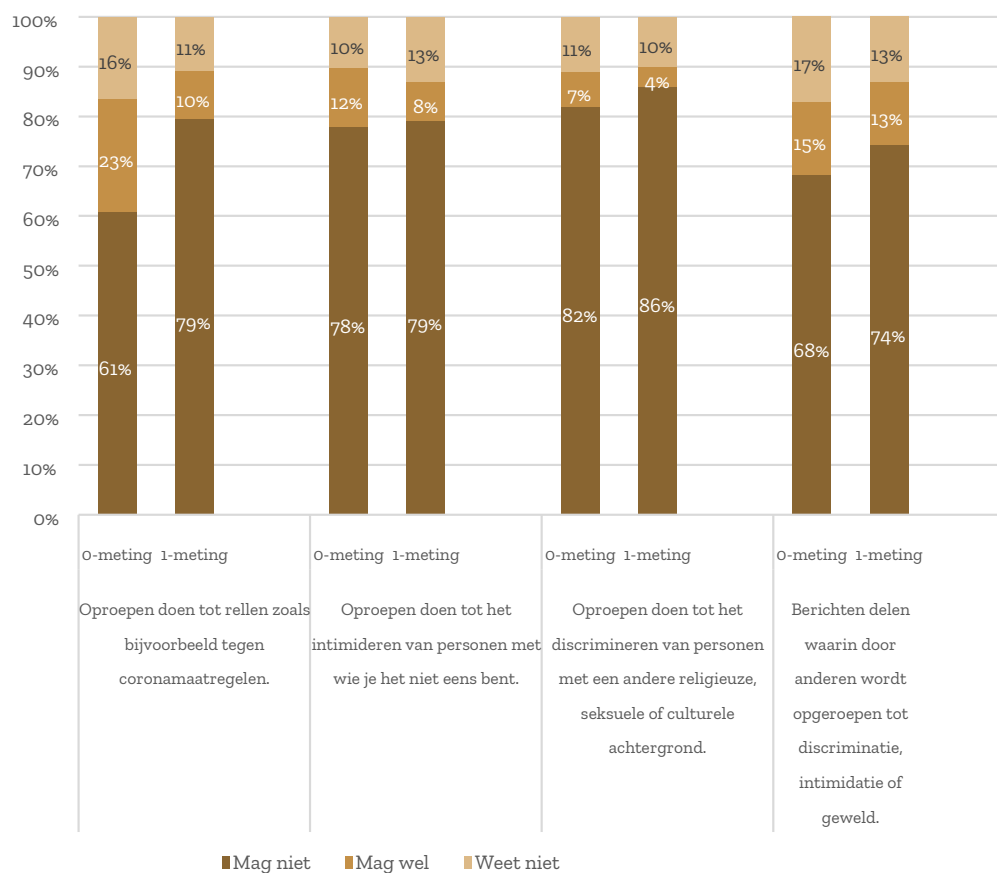
- Oproepen doen tot rellen zoals bijvoorbeeld tegen coronamaatregelen.
- Oproepen doen tot het intimideren van personen met wie je het niet eens bent.
- Oproepen doen tot het discrimineren van personen met een andere religieuze, seksuele of culturele achtergrond.
- Informatie delen waarin door anderen wordt opgeroepen tot discriminatie, intimidatie of geweld.

De antwoordmogelijkheden waren: 'mag wel', 'mag niet' en 'weet ik niet'.

Zie figuur 4.11 voor de resultaten.

²⁸ Factor analyse (principale componenten analyse) laat zien dat de zes items gezamenlijk eens schaal vormen: (Cronbachs Alpha: .678).

Figuur 4.11 Wat mag wel en wat mag niet op sociale media

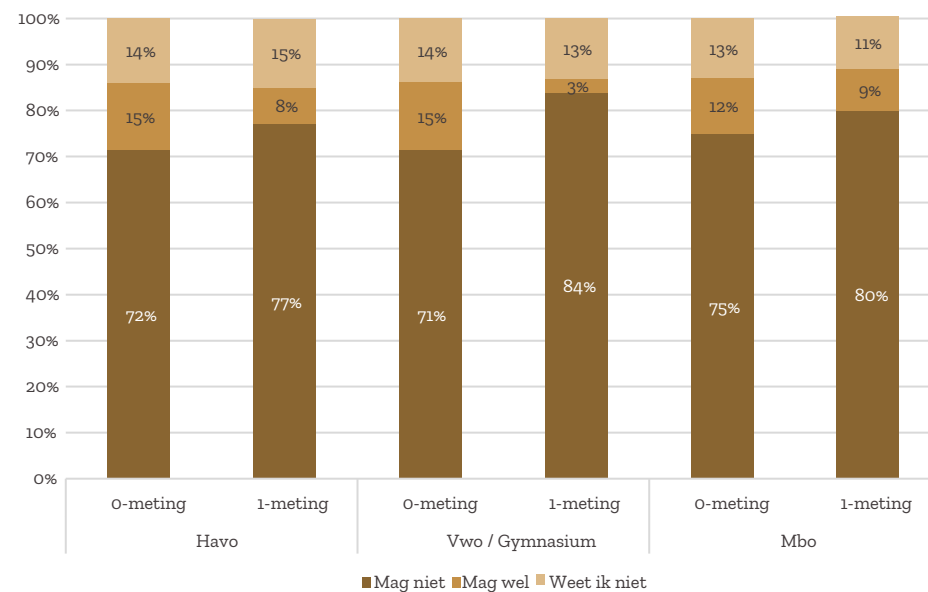
Uit de resultaten blijkt dat de leerlingen na het volgen van de lessen Under Pressure vaker zeggen dat je geen oproepen mag doen op sociale media tot rellen zoals bijvoorbeeld tegen coronamaatregelen. Relatief sterke daling van percentage 'mag wel': van 23 naar 10 procent). Op de andere items is in beperkte mate van een toename van het percentage 'mag niet'.

Uitsplitsing naar opleidingsniveau

We hebben de resultaten op de kennisvragen gecontroleerd voor het niveau van de opleiding (havo, vwo en mbo). Ten behoeve van de analyses zijn de items samengevoegd tot een meetschaal: "Kennis over (grenzen van) vrijheid van meningsuiting in Nederland (toetsingsvragen).²⁹

Zie figuur 4.12 voor de resultaten.

Figuur 4.12 Wat mag wel en wat mag niet op sociale media (schaal) naar schooltype

In figuur 4.12 valt op dat na het volgen van de Under Pressure lessen vwo-leerlingen iets vaker (significant verschil) dan havo- en mbo-leerlingen van mening zijn geworden dat genoemde oproepen niet geplaatst mogen worden op sociale

²⁹ Factor analyse (principale componenten analyse) laat zien dat de vier items gezamenlijk eens schaal vormen: (Cronbachs Alpha: .715).

media. Gemiddeld over de vier schaalitems is bij vwo-leerlingen sprake van een toename van 'mag niet' van 71 naar 84 procent. Bij mbo-leerlingen is deze toename van 75 naar 80 procent; bij havo-leerlingen is dit van 72 naar 77 procent.

Uitsplitsing naar aantal gevolgde lessen

Er zijn geen significante verschillen tussen leerlingen die twee of drie lessen hebben gevolgd op de resultaten van de schaal 'Wat mag wel en wat mag niet op sociale media'.

Tolerantie ten aanzien van andere meningen en belang hechten aan democratische waarden

Aan de leerlingen is gevraagd om aan te geven in hoeverre ze het eens zijn met enkele stellingen die gaan over het luisteren naar- en tolerantie voor andere meningen. De stellingen luiden als volgt:

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben.
- Ik word boos als iemand een andere mening heeft dan ikzelf.
- Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet mee eens ben.

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) oneens tot (helemaal) eens.

Het laatste blok inhoudelijke vragen betrof het belang dat leerlingen hechten aan diverse democratische waarden. De vraagstellingen luiden als volgt:

Hoe belangrijk vind je het om:

- Dat je mag zeggen en schrijven wat je wilt, zonder hiervoor toestemming van de overheid te vragen.
- Dat de media de mensen betrouwbare informatie geven?
- Dat de media vrij zijn om te zeggen dat de regering het niet goed doet?
- Dat niet één iemand of groep de baas kan spelen in Nederland?

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (heel) onbelangrijk tot (heel) belangrijk.

Uit de resultaten op beide vragenblokken blijken geen significante verschillen tussen de nul- en effectmeting.

4.3. Evaluatie door leerlingen van de Under Pressure gastlessen

Aan de leerlingen hebben we in de effectmeting aan het einde van de online vragenlijst enkele evaluatievragen voorgelegd over de Under Pressure gastlessen. De concrete evaluatievragen die zijn gesteld zijn de volgende:

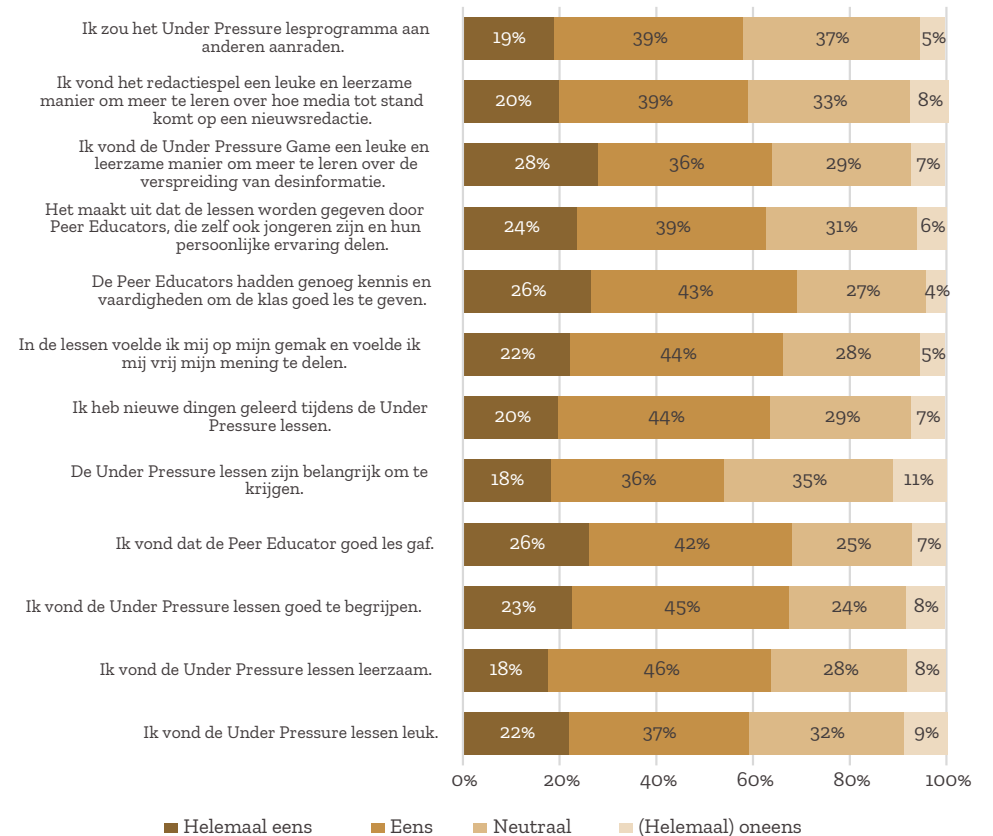
Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

- Ik vond de Under Pressure lessen leuk.
- Ik vond de Under Pressure lessen leerzaam.
- Ik vond de Under Pressure lessen goed te begrijpen.
- Ik vond dat de *Peer Educators* goed les gaven.
- De Under Pressure les(sen) zijn belangrijk om te krijgen
- Ik heb nieuwe dingen geleerd tijdens de Under Pressure lessen.
- In de lessen voelde ik mij op mijn gemak en voelde ik mij vrij mijn mening te delen.
- De *Peer Educators* hadden genoeg kennis en vaardigheden om de klas goed les te geven.
- Het maakt uit dat de lessen worden gegeven door *Peer Educators*, die zelf ook jongeren zijn en hun persoonlijke ervaringen delen.
- Ik vond de Under Pressure Game een leuke en leerzame manier om meer te leren over de verspreiding van desinformatie.
- Ik vond het redactiespel een leuke en leerzame manier om meer te leren over hoe berichtgeving tot stand komt op een nieuwsredactie.
- Ik zou het Under Pressure lesprogramma aan anderen aanraden.
- Welk rapportcijfer zou je het Under Pressure lesprogramma over het algemeen geven?

De 5-punts antwoordschaal varieerde van (helemaal) eens tot (helemaal) oneens.

De resultaten staan in figuur 4.13.

Figuur 4.13 Evaluatie door leerlingen van de Under Pressure gastlessen

Uit figuur 4.13 wordt duidelijk dat de meeste leerlingen de Under Pressure lessen positief beoordelen. De evaluatievragen worden door 54 tot 69 procent van de leerlingen positief (antwoordopties eens en helemaal eens) beantwoord. Tussen 24 en 37 procent van de leerlingen staat neutraal ten opzichte van de evaluatievragen. Tussen 4 en 11 procent van de leerlingen geeft een negatief antwoord op de evaluatievragen.

Rapportcijfer Under Pressure lessen

Tevens is aan de leerlingen gevraagd om een rapportcijfer te geven voor de ontvangen Under Pressure lessen. De vraagstelling luidde: "Welk rapportcijfer zou je het Under Pressure lesprogramma over het algemeen geven?". De resultaten zijn als volgt. Leerlingen uit alle onderwijstypen geven de lessen Under Pressure gemiddeld een 7,7. Vwo en mbo-leerlingen geven een 7,6 respectievelijk 7,7 als rapportcijfer; havo-leerlingen geven gemiddeld 7,8 als rapportcijfer.

Wat is het belangrijkste dat leerlingen in de Under Pressure lessen hebben geleerd?

Tot slot is aan de leerlingen de open vraag gesteld wat voor hen het belangrijkste is dat zij in de Under Pressure lessen hebben geleerd. Verreweg het vaakst genoemd in de antwoorden van de leerlingen is dat zij hebben geleerd wat moet worden verstaan onder desinformatie en nepnieuws, en wat de onderlinge verschillen zijn. Ook zeggen leerlingen te hebben geleerd hoe ze nepnieuws en desinformatie beter kunnen herkennen en dat ze meerdere bronnen moeten controleren.

4.4. Additionele opbrengsten en neveneffecten Under Pressure

In dit onderdeel staat onderzoeksvraag 2 centraal: In hoeverre zijn er ook *additionele opbrengsten* of zijn er *ongewenste neveneffecten* van de lessen 'Under Pressure'?

4.4.1. Inzichten op basis van interviews en observaties

Perspectief leerlingen

Door de leerlingen zijn geen specifieke additionele opbrengsten of neveneffecten genoemd.

Perspectief docenten

Door een aantal docenten zijn een aantal additionele opbrengsten genoemd. Allereerst door twee docenten van een 5 vwo klas, dat hun leerlingen nu meer 'aan' waren dan normaal en geactiveerd werden door de lessen. Daarnaast noemt een van hen geïnspireerd te zijn om zelf op de thema's uit de lessen door te pakken, door gebruik te maken van een persoonlijk verhaal uit het verleden. Hij zegt: "Ik zie dat projectonderwijs mij energie geeft als docent". Ook een van de geïnterviewde mbo docenten wil nu zelf in diens lessen doorpakken op de thematiek uit de UP lessen.

Perspectief Diversion (peer educators en projectorganisatie)

De belangrijkste additionele opbrengst volgens de medewerkers van Diversion is **dat leerlingen meer gaan spreken over maatschappelijke thema's** door de UP lessen, ook buiten de thema's van de leesreeks om. Zo noemt een peer educator dat sommige klassen bijvoorbeeld gesprekken gaan voeren over wat gepaste wettelijke grenzen zijn. Het projectteam hoort van docenten terug dat leerlingen na de UP lessen ineens zelf ook meer open spreken over maatschappelijke thema's en hun eigen ervaring ermee, bijvoorbeeld na de les dat een peer educator een persoonlijk verhaal heeft verteld.

Het belangrijkste neveneffect dat medewerkers van Diversion noemen heeft te maken met leerlingen die uitspraken doen over bijvoorbeeld het niet vertrouwen van de media of die het kwalijk vinden dat de peer educators zeggen dat complottheorieën fout zijn. Sowiesso benoemen peer educators dat ze het soms lastig vinden met zo'n situatie om te gaan, zowel qua vaardigheden als qua de (beperkte) tijd die er staat voor een les. Ze noemen dat het er ook toe kan leiden dat de **leerling(en) de peer educators niet meer vertrouwen** (*"dat we daar dan staan en mensen sceptisch worden naar wat voor bedoelingen we hebben"*), of dat **de leerling door een dergelijke uitspraak (nog) verder van diens klasgenoten komt te staan**. Voor dat laatste geval geeft een peer educator aan hiervoor goed op de lichaamstaal van de leerlingen te letten: *"Soms komen er emoties bij of ziet iemand er verslagen uit. Dan bespreek ik het even na de les met de docent"*.

Reflectie uit de observaties

Uit de observaties zijn geen additionele inzichten met betrekking tot opbrengsten of neveneffecten gekomen.

5 Contextfactoren en werkzame elementen

Dit hoofdstuk gaat in op onderzoeksvragen 3 en 4, met betrekking tot specifieke contextfactoren en werkzame elementen die van invloed zijn op de effectiviteit van Under Pressure.

5.1. Contextfactoren

In dit onderdeel staat onderzoeksvraag 3 centraal: In hoeverre zijn **specifieke contextfactoren** van invloed op de effectiviteit van de lessen 'Under Pressure'? Om welke contextfactoren gaat het?

5.1.1. Inzichten op basis van interviews en observaties

Perspectief leerlingen

Door de leerlingen zijn er geen specifieke contextfactoren genoemd.

Perspectief docenten

Door docenten zijn twee belangrijke contextfactoren genoemd:

- **Opleidingsniveau:** Waarbij twee docenten (van één school) aangeven dat ze het lesprogramma het meest geschikt vinden voor 4 havo en 3 vwo, maar minder in deze vorm voor 5 vwo. Bij die laatste groep is er al meer een basis en zou er wel met een andere vorm gewerkt kunnen worden, bijvoorbeeld dat leerlingen zelf onderzoek moeten uitvoeren. Daar is meer inhoudelijke verdieping gewenst om echt effect te hebben. Een andere docent noemt

dat de vaardigheden van de peer educators ook aangepast kunnen worden aan het opleidingsniveau. Zij benadrukt dat voor vwo klassen er bijvoorbeeld meer inhoudelijk onderlegde peer educators moeten staan, omdat daar meer de diepte opgezocht kan worden.

- **De vaardigheden van de peer educators:** Een van de docenten heeft een groot aantal lessen op diens school gehad en heeft wisselende ervaringen terug gehoord van collega's, met name door het verschil in vaardigheden van de verschillende peer educators. Bij een aantal peer educators ontbrak het volgens collega's van deze docent aan voldoende didactische vaardigheden en inhoudelijke kennis van de materie, om dit goed te kunnen overbrengen aan de leerlingen.

Perspectief Diversion (peer educators en projectorganisatie)

De medewerkers van Diversion noemen een breed scala aan contextfactoren die van invloed zijn op de uitvoering en de effectiviteit van de lessen. Het gaat om:

- **Opleidingsniveau:** Waarbij wordt aangegeven dat bij vmbo klassen minder de diepte kan worden gegaan, havo klassen vaak enthousiast zijn en veel praten en vwo klassen het vaak meer op theoretisch niveau interessant vinden, waardoor ze wat minder makkelijk of snel over persoonlijke ervaringen spreken. Over vwo klassen wordt ten slotte ook gezegd dat die vaak (bijv. vanuit huis of maatschappijleer) een groter basisniveau hebben met betrekking tot de UP thema's. Ook met het mbo wordt verschil gezien, maar dat zit meer op het niveau van leeftijd (volgende kopje).
- **Leeftijd:** Het element van leeftijd wordt vooral aan het mbo gekoppeld. Daar zijn studenten vaak gemiddeld al iets ouder en beter op de hoogte van veel termen uit de les, het basisniveau ligt dus hoger. De hogere leeftijd van mbo-studenten kan ook de interesse voor de lesreeks positief beïnvloeden. Zo noemt een peer educator dat leerlingen die nog niet veel kennis hebben over deze thema's en zelf nog geen stemrecht hebben minder geïnteresseerd lijken in delen van het lesprogramma (voelen zich nog minder betrokken bij de maatschappij).

- **Tijd:** De lesduur en de tijd op de dag spelen een rol volgens medewerkers van Diversion. De lesduur, die in lengte kan verschillen per school of per periode, beïnvloedt in hoeverre alle onderwerpen behandeld kunnen worden en of er voldoende diepgang kan zijn. Een peer educator noemt dat een les van ongeveer een uur wel voldoende moet zijn om alles te behandelen. Wel geven peer educators aan dat in de lestijd meestal wel een 'zaadje is geplant' wat betreft de thema's, maar dat er niet altijd genoeg tijd is om daadwerkelijk handelingsperspectief te bespreken, zoals bij leerlingen die wat meer vatbaar lijken voor eenzijdige meningsvorming. Ook het tijdstip van de dag kan invloed hebben. Zo zijn bij de eerste les op de dag soms leerlingen afwezig en is niet iedereen goed wakker. Bij het laatste uur van de dag is de concentratie ook een stuk minder, omdat 'leerlingen dan gewoon naar huis willen'. De mate van betrokkenheid varieert dus.
- **Huidig kennisniveau leerlingen:** Ook het basisniveau van de leerlingen beïnvloedt de effectiviteit van de lessen. Zo geeft een peer educator aan dat sommige leerlingen geen reguliere media (buiten sociale media om) gebruiken, waardoor het lastiger voor ze is om de mechanismen erachter te begrijpen. Een andere peer educator noemt dat de boodschap van de lessen minder overkomt bij leerlingen die al eenzijdig geïnformeerd zijn en niet openstaan om andere kanten van hun mening te horen. De startniveaus van de leerlingen qua kennis verschillen veelvuldig per klas en leerling, veelal beïnvloed door de thuissituatie en persoonlijke interesse van leerlingen.
- **Vaardigheden van de peer educators:** Een wellicht evidente factor die de effectiviteit van de lessen beïnvloedt zijn de vaardigheden van de peer educators. Zo noemt een van de projectmedewerkers van Diversion: *"Een belangrijke voorwaarde is goed getrainde peer educators die inhoudelijk het lesprogramma goed kennen. Goed weten wat de doelstellingen zijn, waarom we dit doen, waarom elk onderdeel in het programma zit, maar ook didactisch over het overbrengen van informatie en de orde houden"*. De peer educators beamen dit, waarbij vooral de vaardigheid wordt benadrukt om goed op voorbeelden van leerlingen in te kunnen gaan en telkens weer het bruggetje te kunnen maken naar de kernboodschappen van de lesreeks.

- **Een betrokken docent:** De aanwezigheid en betrokkenheid van de docent is een belangrijke voorwaarde voor succesvolle lessen, aldus de medewerkers van Diversion. De docent kan dan de peer educators introduceren aan het begin en helpen met orde houden gedurende de lessen. Een peer educator noemt: *"Wij hoeven dan geen docent te spelen en de orde handhaven. Wij kunnen ons dan op inhoud focussen"*.
- **Sfeer in de klas:** Ook de sfeer in de klas is ten slotte een belangrijke factor die het succes van een lesreeks beïnvloedt. Daarbij speelt onder andere mee hoe goed de leerlingen elkaar kennen, hoe goed docent en leerlingen elkaar kennen en in hoeverre er een open sfeer is in de klas waarin leerlingen verhalen kunnen delen zonder veroordeeld te worden. Wanneer er minder bekendheid is met elkaar doen leerlingen minder goed mee en kan de docent ook minder goed ingrijpen.

Reflectie uit de observaties

Uit de observaties zijn geen additionele contextfactoren gekomen, maar onderschrijven we wel een aantal factoren die genoemd zijn in de gesprekken:

- **Tijd:** Zeker in verkorte lessen gingen de peer educators heel snel door de lesstof heen.
- **Vaardigheden van de peer educators:** Hier zagen wij tussen de peer educators verschillen, met name op het gebied van didactische vaardigheden. Dit beïnvloedde onder meer in hoeverre leerlingen 'bij de les' bleven en of ze zich konden herkennen in de taal en voorbeelden van de peer educators.
- **Een betrokken docent:** Bij vrijwel alle klassen waar wij hebben geobserveerd heeft de reguliere docent een of meerdere keren ingegrepen, door leerlingen die druk waren te corrigeren. Dit zorgde voor meer rust in de klas en meer aandacht voor de peer educators.

5.2. Werkzame elementen

In dit onderdeel staat onderzoeksvraag 4 centraal: Welke **werkzame elementen** bevatten de lessen 'Under Pressure'?

Bij deze onderzoeksvraag benadrukken we de belangrijkste succesfactoren die door de verschillende respondenten genoemd zijn en die geobserveerd zijn. In hoeverre deze één-op-één aan de behaalde effecten te koppelen zijn is op basis van de huidige onderzoeksmethode niet te stellen. Wel geven ze een goede indicatie waar deze effectiviteit op gebaseerd kan zijn – ook voor toekomstig onderzoek.

5.2.1. Inzichten op basis van interviews en observaties

Perspectief leerlingen

- **De game:** Wanneer de leerlingen gevraagd wordt wat ze het leukst vonden aan Under Pressure, noemen ze vrijwel allemaal direct de game. Ze vinden deze 'leuk' en 'grappig'. Sommigen waarderen de game omdat je 'kon winnen', anderen vonden het leuk omdat je het samen kon doen. Zo zegt een leerling: *"Dan krijg je ook meer discussie over de verschillen in mening over hoe je die keuzes moet maken. De keuzes maken was soms namelijk best moeilijk"*. Weer andere leerlingen vonden het spel leuk omdat het interessant was om te zien hoe nepnieuws verspreid wordt. Een leerling noemt: *"Je beseft je hoe debiel het is om nepnieuws te verspreiden. Het was ook heel makkelijk om het de wereld in te krijgen. Een paar keer klikken en klaar. Het was leuk de tekstjes die erbij stonden te lezen over waaraan je moest voldoen om meer dingen te krijgen"*.
- **De mate van interactie:** Naast de game vinden vrijwel alle geïnterviewde leerlingen ook de hoge mate van interactie een van de leukste aspecten van de UP lessen. Ze vergelijken het daarbij vaak met hun 'standaard lessen', die meer uit zenden bestaan. Veel leerlingen benoemen dat ze het fijn vinden hun mening te mogen geven en ook die van anderen te kunnen

horen: *"dat zet je aan het denken"*. Door de interactie geven de leerlingen aan goed betrokken te blijven bij de lessen, meer te onthouden en te leren hun eigen mening te verwoorden en op een goede manier discussie te voeren: *"Er was nooit een fout antwoord, allebei de keuzes waren goed, je kon dan argumenteren waarom iets toch meer goed of fout was. Dat was leuk"*.

- **Thematisch interessant:** Voor veel leerlingen waren de thema's van de lessen relatief nieuw, of in ieder geval nog niet eerder zo uitgebreid behandeld. Ze vinden de thema's actueel en interessant. Dit verschilt wel meer per leerling en school dan de andere succesfactoren. Sommige leerlingen geven aan al veel over deze thema's te weten, bijvoorbeeld vanuit andere (keuze-)vakken (zoals filosofie).
- **De peer educators:** De meeste leerlingen beginnen niet zelf over de peer educators als succesfactor, maar geven desgevraagd veelal wel aan enthousiast te zijn over degenen van wie ze de lessen kregen. Verschillende leerlingen geven aan dat ze het waardeerden dat het jonge mensen zijn, die hebben 'dezelfde vibe'. Zo zegt een leerling: *"Dat is fijn, dat sloot goed aan bij hoe wij er in staan. Die zitten ook op Insta, niet op 'Facebook'"* [NB: Facebook wordt door deze leerlingen als iets voor 'oude mensen' gezien]. Een aantal leerlingen noemt daarnaast dat ze het leuk vonden dat peer educators hun eigen verhalen deelden, wat het persoonlijker maakte. Sommige leerlingen geven wel aan verschil te zien tussen de peer educators, waarbij een van de twee bijvoorbeeld minder sprak in de lessen of heel zacht praatte.

Perspectief docenten

- **De game:** Alle docenten noemen de game als een van de succesfactoren van de Under Pressure lesreeks en verwachten ook dat deze bijdraagt aan de effectiviteit van de lessen. Een docent is wat voorzichtiger in die conclusie, omdat diens klas de les met de game online heeft moeten doen, vanwege veel coronabesmettingen. Deze docent vraagt zich af hoe betrokken de leerlingen daardoor zijn geweest. De andere docenten denken wel dat de game veel heeft bijgedragen. Dit omdat de leerlingen het heel leuk vonden, ze kregen er veel energie van, omdat het ze naast kennis ook inzicht gaf

en omdat ze door het simuleren van bepaalde situaties ook daadwerkelijk het thema desinformatie *doorvoelden*.

- **De peer educators:** Bijna alle geïnterviewde docenten zijn ook enthousiast over de inzet van peer educators. De belangrijkste goede punten die ze daarbij benadrukken zijn:
 - **Dat de peer educators qua leeftijd dicht bij de leerlingen staan:** Zo kunnen deze peers makkelijker aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen. Een docent beschrijft dit als volgt: *"Het is toch zo dat ik in verhouding tot [de leerlingen] een oude man ben, de peer educators staan dicht bij de beleving van de jongeren. Ze komen ook uit de generatie die is opgegroeid met sociale media, ik kwam daar pas op mijn 30ste mee in contact. Ze staan er daardoor anders in dan ik, het is een onderdeel van hun leven vanaf kleins af aan"*. Een andere docent noemt dat de peers voorbeelden gebruikten die de leerlingen allemaal kenden, zoals YouTube-hit Nikkie Tutorials. Twee andere docenten zijn hier overigens wel kritisch over, die geven aan dat een 'student van in de 20' voor veel middelbare scholieren alsnog als 'gewoon een docent voelt'.
 - **Dat de peer educators een klik hadden / band bouwden met de klas:** Naast het in leeftijd dicht bij de leefwereld van leerlingen staan, benadrukten docenten ook andere zaken die de peers deden om een band met de klas op te bouwen. Zo vond een docent het sterk dat de peers door de klas liepen als leerlingen aan het werk waren en informele gesprekjes aangingen. Een andere docent benadrukte de kracht van het persoonlijke verhaal dat één van de peer educators vertelde in de eerste les en hoe dit ervoor zorgde dat de hele klas stil werd. Weer een andere docent vond het goed dat de peer educators aan iedereen de beurt gaven, ook de stille leerlingen. De twee docenten die kritischer waren over het leeftijdsvoordeel van peer educators, zagen ook minder een klik tussen peer educators en hun leerlingen.
- **De Instagram oefening:** Drie docenten noemen specifiek de Instagram oefening in de eerste les als een succesvolle activiteit die bijdraagt aan de effectiviteit van Under Pressure. Bij deze oefening zoeken leerlingen op

hun eigen Instagram feed drie thema's die ze daar het meest tegenkomen. Volgens de docenten zorgde dit voor extra bewustwording bij de leerlingen, die helpt bij de koppeling aan de theorie.

- **Goede structuur / gelaagdheid in het programma:** Een aantal docenten noemden ten slotte dat ze de opbouw van de lessen goed vonden, met veel afwisseling tussen theorie en interactie. Ook benadrukte een docent dat het goed is dat peer educators meerdere voorbeelden hebben om bij theorie en opdrachten uit te kiezen, zodat ze voorbeelden kunnen kiezen die bij henzelf en/of bij de klas passen.

Perspectief Diversion (peer educators en projectorganisatie)

Gevraagd naar de belangrijkste succesfactoren van de Under Pressure lessen noemen de peer educators en projectmedewerkers van Diversion veel dezelfde punten als docenten en leerlingen:

- **De game:** Veel medewerkers vanuit Diversion zien de Game als belangrijke succesfactor van de lessen, waarbij het volgens hen bijdraagt aan bewustwording van tactieken om desinformatie te verspreiden en het spelelement er voor zorgt dat de boodschap ook daadwerkelijk overkomt. Sommige peer educators geven aan dat het wel erg kan verschillen per klas hoe goed de game aanslaat. Sommige klassen zijn minder enthousiast, omdat het spelelement bijvoorbeeld wat minder duidelijk is en leerlingen het soms saai vinden: *"Ze scrollen er gewoon doorheen"*. Zeker de tweede les staat bijna volledig in het teken van de game, verschillende peer educators geven aan dit voor sommige leerlingen erg veel te vinden.
- **Het persoonlijke verhaal:** Ook het delen van een persoonlijke ervaring in de eerste les wordt door veel medewerkers van Diversion als belangrijk onderdeel van de lessen gezien. Ze zien dit met name als belangrijk middel om een open en veilige sfeer in de klas te creëren.
- **Voorbeelden geven die aansluiten bij leefwereld jongeren:** Deze derde succesfactor kwam ook veelvuldig naar voren in de gesprekken met medewerkers. Leerlingen haken snel af als hen wordt gevraagd zelf voorbeelden

te geven of als deze te abstract of theoretisch zijn. Het wordt daarom benadrukt hoe belangrijk het is dat peer educators zelf gebruik maken van bepaalde sociale media, zodat ze in hun voorbeelden kunnen aansluiten bij voorbeelden die leerlingen zelf ook op deze platforms tegenkomen.

- **Interactief / veel afwisseling:** Ten slotte noemen verschillende peer educators het succesvol dat in de lessen veel afwisseling is en veel ruimte is voor interactie. Dat zorgt er volgens hen voor dat leerlingen de thema's makkelijker onthouden.

Reflectie uit de observaties

In de observaties kwamen de volgende succesfactoren duidelijk aan het licht:

- **Game:** Ook uit de observaties blijkt duidelijk dat leerlingen enthousiast worden van de game. Er ontstaat in de lessen direct veel energie en zeker nadat de eerste groepjes leerlingen punten hebben verdiend komt er ook een meer competitieve sfeer.
- **Persoonlijk verhaal:** Bij het persoonlijk verhaal dat peer educators vertellen wordt het telkens merkbaar stiller in de klas. Veel leerlingen luisteren aandachtig. Ook in de interviews daarna is het merkbaar dat de leerlingen, in hoeverre ze het nou een goed verhaal vonden of niet, het wel goed onthouden hebben. Ook zien we in veel klassen terug dat in ieder geval één leerling daarna zelf met een persoonlijk voorbeeld komt, bijvoorbeeld van discussies rondom corona in de eigen familie.
- **Herkenbare voorbeelden gebruiken:** Zodra er voorbeelden op het scherm komen die leerlingen kennen merk je dat ze meteen enthousiast worden en beter opletten. Dit geldt bijvoorbeeld voor het voorbeeld van scheidsrechter Danny Makkellie en bij Nikki Tutorials.
- **Herhaling / checken van de stof:** Dit punt is niet genoemd in de interviews maar kwam wel duidelijk naar voren uit de observaties. Elke les checken de peer educators bij de leerlingen wat ze vorige keer hebben geleerd en of ze de begrippen nog kennen (door naar de definities te vragen). De behandelde begrippen worden aan het einde van de les ook veelal herhaald.

Deze herhaling lijkt ervoor te zorgen dat de begrippen beter doordringen. Waar in het begin van de tweede les leerlingen soms bijvoorbeeld alsnog nepnieuws en desinformatie door elkaar halen, gebeurt dit niet meer aan het einde van de tweede les of in de derde.

6 Kansen voor doorontwikkeling

Dit hoofdstuk gaat in op onderzoeksvraag 5: Waar liggen eventuele **kansen voor doorontwikkeling** van de lessen 'Under Pressure'?

6.1. Inzichten uit interviews en observaties

Perspectief docenten

De geïnterviewde docenten hebben een breed scala aan kansen voor doorontwikkeling van de UP lessen genoemd, variërend van verbeterpunten tot grotere ideeën voor innovatie:

- **Meer inzetten op (herkenbare) praktijkvoorbeelden:** Veel docenten gaven aan graag meer herkenbare praktijkvoorbeelden te zien in de lessen. Bijvoorbeeld door de link te maken tussen de toeslagenaffaire en hoe algoritmes werken, door de koppeling te maken aan de stad / regio van de school of door bij het redactiespel gebruik te maken van de schoolkrant. Een docent noemde daarnaast dat de voorbeelden die wel werden gebruikt niet altijd passen bij de doelgroep, zoals voorbeelden van de Speld of de Correspondent. Veel leerlingen op middelbare scholen kennen deze voorbeelden niet.
- **Doorontwikkelen pool en vaardigheden peer educators:** Dit punt is door verschillende docenten genoemd. Allereerst noemde een docent van het mbo dat deze graag meer peers zou zijn die zelf ook een mbo opleiding volgen of hebben gevolgd, zodat ze nog meer aansluiten bij de leefwereld van deze groep studenten. Andere docenten noemden verschillende

verbeterpunten voor de vaardigheden van de peer educators, met als duidelijkste punt dat ze sommige peer educators nu te moralistisch vonden ('dit is goed en dit is fout') en niet iedereen goed om kon gaan met heftige meningen uit de klas (door dicht te klappen of er tegenin te gaan). Daarnaast vond een aantal docenten de kennis van de peer educators onvoldoende (niet diepgaand genoeg, 'staan ze wel boven de stof?').

- **Timemanagement:** Een aantal docenten geeft aan dat er te gehaast door het lesprogramma gegaan werd. Een van de docenten tipt daarom om meer focus aan te brengen in het programma en niet te veel begrippen in elke les te willen stoppen. Hij merkte dat leerlingen nu afhaakten, omdat ze het grote aantal begrippen niet meer konden volgen (dit ging om klassen op havo niveau). Een andere docent zou vooral meer flexibiliteit willen zien bij de peer educators: *"Terwijl er een relevante vraag werd gesteld gaven ze aan dat ze nog maar tien minuten hadden en gingen ze hier niet verder op in. Improviseren is ook belangrijk als uitweiding nodig is. Dan voelt het minder alsof ze een lijstje met onderdelen uitvoeren"*.
- **Meer afwisseling en variatie in de lessen:** Verschillende docenten geven aan dat op bepaalde onderdelen van de lessen er nog meer afwisseling had mogen zijn. Zo vonden twee docenten dat de game in les 2 te veel herhaling werd na een aantal levels. Een andere docent vond dat er te lang werd stilgestaan bij het verschil tussen nepnieuws en desinformatie, met name op het niveau van de definities: *"Het herkennen en de intentie is belangrijker dan dat de definities weer worden uitgelegd"*. Ook bij de derde les had een docent graag meer afwisseling gezien. Nu vond deze docent het te lang plenair en met name informatief, waardoor een deel van de klas op een gegeven moment afhaakt. Tips om dit te verbeteren staan bij het volgende punt, 'redactiespel'.
- **Redactiespel:** Ook voor het redactiespel zijn verschillende verbeterpunten genoemd. Twee docenten geven aan dat het beter in kleine groepjes gedaan kan worden, zodat ook de minder actieve leerlingen aangehaakt worden.

Ook zou er sowieso meer verdieping op het thema redactie & journalistiek mogen plaatsvinden, vinden veel docenten. Nu halen leerlingen er te weinig uit.

- **Doorontwikkeling PPT:** Een tweetal docenten vond dat de PowerPoint presentatie doorontwikkeld mag worden. Deels als aanvulling op de leskaart, omdat leerlingen die niet altijd bij zich hebben. Daarnaast werd de PowerPoint nog wat kaal gevonden, een docent tipte bijvoorbeeld om er nog meer filmpjes in worden opgenomen. Dat spreekt leerlingen aan.
- **Huiswerk en/of verwerkingsopdrachten inbouwen:** Twee docenten noemen dat het beter zou zijn verwerkingsopdrachten in te bouwen in de lessen, waarin leerlingen hetgeen ze hebben geleerd kunnen toepassen of er op reflecteren. Dit zorgt voor meer begrip en dat het beter beklijft. Dit kan in de les, maar eventueel ook als tussentijdse huiswerkopdrachten.
- **Overige ideeën:** Ten slotte zijn er nog een aantal ideeën door slechts één docent gegeven, die we hier wel graag willen aanstippen:
 - Een extra gast als peer educator: Bijvoorbeeld iemand die zelf slachtoffer of juist dader is geweest van desinformatie, online intimidatie of een van de andere thema's uit de lessen.
 - Meer aandacht voor signalering: Hoe kun je als docent nu zien waar een eventueel geradicaliseerde leerling zit of een die polariseert? Een docent geeft aan dat dit signaleren aan de hand van het huidige lesprogramma eigenlijk niet te doen is, en zou wel graag weten hoe daar beter op in te spelen is.

Perspectief leerlingen

Veel van de onderstaande doorontwikkelingskansen zijn met name genoemd door leerlingen van twee klassen, een van 4 havo en een van 5 vwo. De leerlingen van andere klassen noemden slechts zeer gering verbeterpunten. Wanneer een verbeterpunt (ook) genoemd wordt door een van deze overige drie klassen staat dit hieronder specifiek benoemd, de andere punten komen dus van de 4 havo en 5 vwo klas af.

- **Time management:** Het belangrijkste verbeterpunt voor de Under Pressure lessen volgens de leerlingen is de time management. Leerlingen gaven specifiek aan dat ze vonden dat er te veel gepland was per les, waardoor er te snel door de verschillende onderdelen gegaan moest worden. Leerlingen vonden de lessen daardoor erg gehaast voelen. Ook verminderde dat de diepgang. Zo zegt een leerling: *"We waren liever over definities in gesprek gegaan, dat je vanuit verschillende mensen hoort hoe ze iets definiëren"*. Leerlingen uit een van de mbo klassen noemen daarnaast dat ze de verdeling van onderdelen tussen de lessen minder vonden, zij vonden de eerste les juist heel traag omdat deze niet zo interactief was, *"dat begon pas bij de tweede les"*.
- **Meer verdieping & concrete handvatten:** Samenhangend met het time management punt, noemden deze leerlingen ook dat ze graag meer verdieping hadden gewild in de lessen. De leerlingen vonden dat de informatie over desinformatie te veel werd herhaald, terwijl ze juist meer hadden willen leren over strategieën om desinformatie van echt nieuws te kunnen onderscheiden. Nu vonden leerlingen van de 5 vwo klas de voorbeelden die gebruikt werden weinig subtiel, zoals het gebruik van een nul in plaats van de letter 'o' in namen of URL's, of iets als Netflix dat als Netflixx geschreven wordt. Ze hadden graag subtielere, meer actuele voorbeelden gehad waar ze zelf mee konden oefenen. Ook hadden leerlingen graag meer verdieping gewild in de derde les, waar redactionele keuzes gemaakt dienen te worden over video's en welke berichten je wel of niet ergens bij plaatst. Ten slotte misten leerlingen van de 5 vwo klas meer verdieping op wat de maatschappelijke impact kan zijn van bijvoorbeeld desinformatie en filterbubbels.
- **Peer educators:** Dezelfde leerlingen hadden ook een aantal tips voor de peer educators. De 5 vwo klas vond dat de peer educators minder hun eigen mening moesten geven en vond het delen van persoonlijke ervaringen vanuit de peer educators minder waardevol. Zij wilden juist heel graag zelf met de klas de discussie aangaan en meer zelf kunnen delen. De leerlingen van de 4 havo klas vonden juist dat de peer educators nog wat opener mochten zijn in de klas, sommigen hadden het idee dat ze zich "een beetje inhielden".

- **Redactiespel:** Wederom dezelfde leerlingen vonden het redactiespel leuk, maar hadden ze daar graag meer tijd en verdieping gewild en meer ruimte voor iedereen om hun mening te delen. Beide klassen leek het daarom een goed idee om het spel in kleine groepjes of duo's te spelen, zodat iedereen in een veilige setting hun eigen mening kan formuleren.
- **De game:** Ten slotte zijn een aantal verbeterpunten voor de game genoemd. Leerlingen uit de 5 vwo klas noemden dat het iets te gekaderd was, omdat je steeds slechts twee vooraf ingevulde keuzes kon maken (waarbij soms maar een van de opties goed werd gekeurd). Zij hadden graag meer keuzes gehad of een open optie erbij, om er meer zelf over na te kunnen denken. Een leerling van een mbo klas noemde ten slotte het volgende verbeterpunt: *“Wat ik minder vind aan de game is dat de berichten als complotdenken werden neergezet. Die mening werd daardoor in een slecht daglicht gezet alsof je die mening niet mag hebben. Ook in een les waar het gaat om vrijheid van meningsuiting is het wel gek dat ze een kant in een slecht daglicht zetten. Ook al is het misschien extreem het is toch een mening”*. Ook al noemde slechts een leerling dit, willen we dit punt wel aanhalen, omdat deze quote de worsteling illustreert die verschillende peer educators aangeven wanneer leerlingen meer open staan voor complotideeën.

Perspectief Diversion (peer educators en projectorganisatie)

Gevraagd naar doorontwikkelingskansen voor de Under Pressure lesreeks kwam een breed scala aan kleinere verbeteringen naar voren tijdens de gesprekken, evenals een aantal grotere / meer innovatie ideeën. De belangrijkste genoemde verbeterpunten zijn:

- **Meer dynamiek in les 1 en 3:** Bijvoorbeeld door middel van het gebruik van filmpjes, meer ruimte voor interactie en / of het doorontwikkelen van de leskaart. Dat laatste kan bijvoorbeeld door meer prikkelende vragen op te nemen in de leskaart of door een quiz op je telefoon er van te maken.
- **Meer investeren in gespreksvaardigheden en meer ruimte om de diepte in te gaan in discussies:** Dit punt is door verschillende peer educators in beide focusgroepen benadrukt. Zij zouden graag meer ruimte willen om de diepte in te gaan in de lessen, juist ook op momenten dat leerlingen uitspraken doen waaruit blijkt dat iemand bijvoorbeeld wantrouwig staat tegenover de media of positief staat tegenover (bepaalde) complottheorieën. Om dit in goede banen te leiden zouden ze daartoe wel meer training in didactische vaardigheden en gespreksvoering willen. Een peer educator geeft als tip dit te doen na een aantal lesreeksen. Wanneer de peer educators hier meer vaardigheden in hebben, hebben ze ook meer vertrouwen om gesprekken te 'laten schuren', iets waarvan ze aangeven dat sommige leerlingen daar behoefte aan hebben. Naast deze vaardigheden is ook tijd nodig in het programma en de mogelijkheid om op eigen inzicht af te wijken van het lesprogramma, als de dynamiek in de klas daarom vraagt.
- **Persoonlijk verhaal beter laten aansluiten:** Het delen van een persoonlijk verhaal in de eerste les is een vast onderdeel van veel lesprojecten van Diversion. Bij Under Pressure geven de projectmedewerkers aan dat de inhoudelijke link met het thema voor sommige peer educators lastiger te leggen is, omdat veel van hen er zelf weinig ervaring mee hebben (zoals geloof in complottheorieën in het verleden, of door vrienden of familieleden). Het projectteam van Under Pressure wil daarom meer gaan inzetten op de doorontwikkeling van dit onderdeel en onderzoeken hoe de persoonlijke verhalen beter aan een inhoudelijke les uit het programma gekoppeld kunnen worden.
- **Het thema polarisatie anders / beter aan bod laten komen:** Verschillende peer educators benadrukken dat het begrip polarisatie en de betekenis daarvan minder goed uit de verf komt in de lessen. Zo noemt een van hen dat de leerlingen dit begrip in de derde les vaak alweer vergeten zijn. Een andere noemt: *“Het begrip polarisatie is best wel lastig voor jongeren. In het lesprogramma mag dit nog wel concreter gemaakt worden. Als je met ze in gesprek gaat dan zie je wel dat ze het zien in de samenleving, maar ze kunnen*

niet per se het begrip uitleggen. In de lessenreeks houden we het alleen bij wat het begrip polarisatie is. Ik weet niet of er meerwaarde zit in het begrip kennen”.

- **Uitbreiden pool peer educators:** Daarbij gaat het om meer diversiteit in de pool, zodat er meer peer educators inzitten van verschillende opleidingsniveaus (nu vooral hoogopgeleid) en meer peers die persoonlijke ervaringen hebben op dit thema.
- **Een journalist als gast:** Zowel een peer educator als medewerkers van het projectteam noemen dat ze graag een journalist als gast zouden hebben tijdens de laatste les van de reeks, om zo het thema media en totstandkoming van berichtgeving vanuit een expert uit de praktijk over te kunnen brengen.
- **De lessen op één dag:** Een peer educator oppert ten slotte om de lessen samen te voegen tot één dag, mogelijk ook op een externe locatie. Op die manier wordt het een ‘uitje’ en dompelen leerlingen zich gedurende een gehele dag onder in de thematiek.

Reflectie uit de observaties

Vanuit de observaties willen we met name drie ontwikkelpunten benadrukken:

- **Doorontwikkelen vaardigheden peer educators:** In de lessen was verschil te zien tussen de didactische vaardigheden van de verschillende peer educators. Sommigen van hen hadden ook nog minder ervaring, of hadden enkel nog digitaal les gegeven. Vaardigheden waar peer educators in verschilden waren bijvoorbeeld het wel of niet betrekken van de hele klas (ook de stillere leerlingen aan het woord laten), informele praatjes maken met de klas voor, tijdens en na de les (wat zorgt voor extra verbinding), het volume en de zekerheid waarmee gesproken werd (sommige peer educators spraken erg zacht) en de mate waarin ze goed om konden gaan met leerlingen met een meer afwijkende mening. Een voorbeeld hiervan is een geobserveerde les waarbij een leerling aangaf dat complottheorieën niet altijd gevaarlijk hoeven zijn (“ze zijn meer out-of-the-box”). De peer educator vroeg daarop aan de klas wat zij daarvan vonden, waarop een

aantal leerlingen een genuanceerd antwoord gaven over hoe complottheorieën soms wel en soms niet gevaarlijk zijn. De peer educator gaf hier zelf geen mening over, maar aan diens nonverbale communicatie was af te lezen dat deze het niet eens is met het antwoord dat complottheorieën ook ongevaarlijk kunnen zijn. Het zou goed zijn de peer educators meer te trainen in hoe ze om kon gaan met dit soort situaties en het gesprek openhouden met een leerling die dergelijke uitspraken doet (in de interviews geven ze zelf ook aan daar behoefte aan te hebben).

- **Tijd / timemanagement:** De lessen gingen nu veelal erg snel en voelden daardoor gejaagd aan. Peer educators hadden nu vaak tijd voor één of maximaal twee reacties vanuit de klas voordat ze naar een nieuw onderdeel moesten of moesten bepaalde voorbeelden overslaan. Iets minder lesstof in één les of duidelijke afspraken met scholen over de lesduur (bijv. gebruik maken van twee lessen in plaats van één) zou helpen om meer rust te houden in de lessen, meer verdieping aan te brengen en leerlingen nog meer de kans te geven mee te denken en doen.
- **Het thema polarisatie anders / beter aan bod laten komen:** Het begrip polarisatie bleek bij verschillende klassen niet of minder goed bekend te zijn, maar in de lessen werd daar vervolgens weinig concrete aandacht aan besteed. Slechts in een van de geobserveerde lesreeksen werd hier dieper en met concrete voorbeelden op ingegaan, onder andere in het persoonlijke verhaal van de peer educator. Daar kon een leerling dan ook in de laatste les een goede definitie geven van polarisatie. In hoeverre de leerlingen uit andere klassen het begrip polarisatie begrepen aan het einde van de lesreeks is niet duidelijk geworden, terwijl dit wel een van ‘kernbegrippen’ is die in de lesreeks behandeld wordt.

6.2. Inzichten uit enquêtes

Vanuit het kwantitatief onderzoek met de online enquêtes is een voorname bevinding dat de resultaten van de Under Pressure lessen vooral worden gerealiseerd op het niveau van kennis (wat is nepnieuws, wat is desinformatie, wat zijn sociale media algoritmes, wat zijn karakteristieken zodat je deze zaken kunt herkennen) en deels ook op het bewustzijnsniveau van leerlingen over de gevaren van nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes voor henzelf en voor de samenleving. Echter we hebben ook geconstateerd dat de vaardigheden van jongeren *hoe* zij in de praktijk nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes effectief kunnen identificeren en / of weerbaarder zijn tegen de invloed hiervan, niet in enkele lessen van 50 minuten kan worden gerealiseerd. In andere woorden, leerlingen zijn van 'onbewust onbekwaam' gegroeid naar 'bewust onbekwaam'. De volgende stap naar 'bewust bekwaam' moet dan nog worden gemaakt. Bovendien bestaat het risico dat verworven kennis na verloop van tijd zal wegzakken als niet meer geoefend wordt in de praktische toepassing ervan. Een mogelijkheid om de Under Pressure lessen verder te verbeteren is door een uitgebreider serie lessen te ontwikkelen waarin leerlingen de mogelijkheid wordt geboden om hun vaardigheden en weerbaarheid te verbeteren door intensiever en over een langere tijd te oefenen met het herkennen van nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes.

7 Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk bespreken we de belangrijkste conclusies per deelvraag:

1. In hoeverre worden de beschreven doelen van Under Pressure behaald, namelijk:
 - 1a. In hoeverre is na het volgen van de lessen 'Under Pressure' de weerbaarheid van jongeren tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming vergroot?
 - 1b. In hoeverre zijn jongeren na het volgen van de lessen 'Under Pressure' zich meer bewust van het belang van democratisch burgerschap en hun eigen rol daarin, en hechten zij meer belang aan democratische waarden als persvrijheid en vrijheid van meningsuiting?
2. In hoeverre zijn er ook additionele opbrengsten of zijn er negatieve neveneffecten van de lessen 'Under Pressure'?
3. In hoeverre zijn specifieke contextfactoren van invloed op de effectiviteit van de lessen 'Under Pressure'? Om welke contextfactoren gaat het?
4. Welke werkzame elementen bevatten de lessen 'Under Pressure'?
5. Waar liggen eventuele kansen voor doorontwikkeling van de lessen 'Under Pressure'?

7.1. Resultaten

In hoeverre is na het volgen van de lessen 'Under Pressure' de weerbaarheid van jongeren tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming vergroot? Uit zowel de interviews met docenten, leerlingen en peer educators als uit de observaties van de lessen komt naar voren dat de belangrijkste opbrengsten van Under Pressure liggen op kennis- en bewustzijnsniveau:

- Na het volgen van de lessen Under Pressure is de kennis van leerlingen groter geworden over
 - wat wordt bedoeld met **nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes**;
 - wat zijn de **verschillen tussen desinformatie en nepnieuws**;
 - aan welke **kenmerken kun je desinformatie en nepnieuws herkennen**?
- Na het volgen van de lessen Under Pressure is het bewustzijnsniveau van leerlingen toegenomen omtrent
 - de **gevaren van nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes** (zowel voor henzelf als voor de samenleving);
 - **het belang om kritischer te kijken** naar berichten op internet en op sociale media en **zelf ook berichten te checken** (zoals bronnen en url).

Vanuit de interviews komt de nuance naar boven dat de lessen weliswaar meer kennis en bewustwording realiseren bij leerlingen, maar **dat echte gedragsverandering meer tijd en oefening vereist**. Leerlingen zelf geven aan dat ze vooral de begrippen nu goed kennen maar dat ze voor het goed kunnen herkennen op internet en sociale media van (geavanceerde) desinformatie **meer handvatten zouden moeten hebben**.

De bevindingen vanuit de online enquête onder 532 leerlingen die de lessen Under Pressure hebben gevolgd ondersteunen de bevindingen uit de interviews en observaties. Op de volgende aspecten kan worden gesproken van een effect van het volgen van de Under Pressure lessen:

- Aanzienlijk meer leerlingen weten bij de effectmeting (ten opzichte van de nulmeting) **wat wordt bedoeld met nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes**. Deze toename van kennis blijkt zowel volgens de zelfrapportage vragen als de toetsingsvragen van kennis. De toename van

kennis is relatief het grootst bij havo-leerlingen en mbo-leerlingen. Bij vwo-leerlingen is sprake van een iets minder grote kennistoename, wat samenhangt met het feit dat de aanvangskennis van vwo-leerlingen op een hoger niveau ligt dan voor havo-leerlingen en mbo-leerlingen.

- Het belang dat leerlingen hechten aan kritisch omgaan met informatie op internet en sociale media is toegenomen na het volgen van de Under Pressure lessen (deze toename is echter minder groot dan de toename in kennis). Dit betreft het percentage leerlingen dat het (heel) belangrijk vindt om **"op internet meerdere bronnen met informatie op te zoeken om je mening te kunnen vormen", "op sociale media ook meningen te horen waar men het niet mee eens is" en "te controleren of de informatie die men leest op internet waar of nep is"**.
- De vraagstelling **"Ik weet goed wat het verschil is tussen feiten en meningen"** geeft een interessante uitkomst. Het percentage leerlingen dat het eens of helemaal eens is met de stelling is *gedaald*. Door de lessen Under Pressure worden leerlingen zich er meer van bewust dat het herkennen van verschillen tussen feiten en meningen moeilijk kan zijn.
- Het herkennen en beoordelen van desinformatie en nepnieuws is praktisch geoefend in de Under Pressure game. De leerlingen moesten op een meet-schaal aangeven in hoeverre de nieuwsitems volgens hen betrouwbare of onbetrouwbare informatie bevatten. De manipulatie van de betrouwbaarheid van de nieuwsitems heeft plaatsgevonden door de berichten herkenbare kenmerken te geven van diverse misleidingstechnieken. Ook zijn ter controle enkele items met echte informatie en zonder misleidende technieken getoond. We concluderen dat er **een beperkt maar wel significant effect is van de Under Pressure game op het beoordelen van nieuwsitems op betrouwbaarheid**. Uitgesplitst naar onderwijstype (havo, vwo en mbo) blijkt dat het effect van de Under Pressure game iets groter is voor vwo-leerlingen dan voor havo en mbo-leerlingen.

In hoeverre zijn leerlingen na het volgen van de lessen 'Under Pressure' zich meer bewust van het belang van democratisch burgerschap en hun eigen rol daarin, en hechten zij meer belang aan democratische waarden als persvrijheid en vrijheid van meningsuiting? Deze doelstellingen zijn blijkens de evaluatie minder goed behaald dan de doelstellingen ten aanzien van het vergroten van de weerbaarheid van jongeren tegen desinformatie en eenzijdige meningsvorming.

- Volgens docenten is het goed dat in de Under Pressure lessen aandacht is gegeven aan belang van **het raadplegen van meerdere bronnen**, meer bewustzijn over **de rollen die je in kunt nemen in het sociale media landschap** en **kennis over de grenzen aan vrijheid van meningsuiting**. Wel plaatsen docenten de nuancering dat (ook hier) weer een discrepantie zit tussen kennis en bewustwording en daadwerkelijke gedragsverandering. Dat laatste kost meer tijd. De kennisoverdracht van hoe betrouwbare berichtgeving tot stand komt en hoe journalisten en redacties werken is in de lessen te beknopt/abstract om leerlingen echt goed te laten begrijpen hoe dit werkt.
- Leerlingen geven aan dat ze meer kennis hebben verkregen over desinformatie en hoe deze zich verspreidt, maar hoe de **totstandkoming van betrouwbare berichtgeving** precies werkt vinden ze lastig om te zeggen. Wat betreft democratische waarden, zoals vrijheid van meningsuiting en persvrijheid, geven leerlingen meer besef te hebben gekregen dat er **grenzen zijn aan de vrijheid van meningsuiting**.
- Volgens peer educators worden de doelstelling met betrekking tot weerbaarheid tegen nepnieuws en desinformatie beter gerealiseerd dan de doelstelling ten aanzien van democratisch burgerschap en democratische waarden, omdat aan de eerste meer aandacht wordt besteed binnen de lessen.
- Onze observaties van de lessen onderschrijven de inzichten uit de interviews. We voegen daaraan toe dat de boodschap wat betreft **het checken en gebruiken van meerdere bronnen** duidelijk lijkt aan te komen bij de

leerlingen. Dit was in de lessen veelal een van de belangrijkste punten die leerlingen noemen. Wel zou meer aandacht wenselijk zijn **hoe** kan worden gecheckt of bronnen betrouwbaar zijn.

De bevindingen vanuit de online enquête ondersteunen de bevindingen uit de interviews en observaties:

- Leerlingen geven na het volgen van de lessen Under Pressure vaker aan dat **niet alles gezegd mag worden** en dat er **grenzen zijn aan de vrijheid van meningsuiting**. Er zijn echter geen significante verschuivingen op de stellingen die gaan over een **open houding** naar andere meningen en het borgen van vrijheid voor media.
- Leerlingen vinden na het volgen van de lessen Under Pressure vaker dat je **geen oproepen mag doen op sociale media** tot rellen zoals bijvoorbeeld tegen coronamaatregelen. Ook ten aanzien van de andere voorgelegde voorbeelden is sprake van significante afnames van de percentages leerlingen die zeggen dat dit mag: "Oproepen doen tot het intimideren van personen met wie je het niet eens bent", "Oproepen doen tot het discrimineren van personen met een andere religieuze, seksuele of culturele achtergrond", "Informatie delen waarin door anderen wordt opgeroepen tot discriminatie, intimidatie of geweld".

Evaluatie van lessen Under Pressure door leerlingen

Aan de leerlingen zijn in de online vragenlijst enkele evaluatievragen gesteld over de Under Pressure gastlessen. De **meerderheid van de leerlingen is positief over de lessen**. De lessen zijn 'leuk', 'leerzaam', 'goed te begrijpen', 'belangrijk om te krijgen', 'nieuwe dingen geleerd' en 'de peer educators gaven goed les'. Het gemiddelde rapportcijfer van leerlingen is een **ruime voldoende** (7,7), dit positieve oordeel geldt voor leerlingen uit alle onderwijstypen (havo, vwo en mbo). Tot slot is aan de leerlingen de open vraag gesteld wat voor hen het belangrijkste is dat zij in de Under Pressure lessen hebben geleerd. Verreweg het vaakst genoemd in de antwoorden van de leerlingen is dat zij hebben

geleerd **wat moet worden verstaan onder desinformatie en nepnieuws, en wat de onderlinge verschillen zijn**. Ook zeggen leerlingen te hebben geleerd hoe ze **nepnieuws en desinformatie beter kunnen herkennen en dat ze meerdere bronnen moeten controleren**.

7.2. Werkzame elementen

De werkzame elementen van de Under Pressure interventie zijn de volgende.

- De **Under Pressure game**. Volgens geïnterviewden en uit onze observaties blijkt duidelijk dat leerlingen enthousiast worden van de game. De game geeft leerlingen naast kennis ook inzicht omdat ze door het simuleren van bepaalde situaties het thema desinformatie kunnen *doorvoelen*.
- **De peer educators**: De peer educators staan qua leeftijd dicht bij de leerlingen en kunnen zo makkelijker aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen; de peer educators zijn in staat om een band op te bouwen door de kracht van het persoonlijke verhaal en door aan iedereen een beurt te geven, ook de stille leerlingen.
- **Persoonlijk verhaal**: Bij het persoonlijk verhaal dat peer educators vertellen wordt het telkens merkbaar stiller in de klas. Veel leerlingen luisteren aandachtig.
- **De Instagram oefening**: Bij deze oefening zoeken leerlingen op hun eigen Instagram feed drie thema's die ze daar het meest tegenkomen. Dit kan voor extra bewustwording zorgen bij de leerlingen, die helpt bij de koppeling aan de theorie.
- **Goede structuur / gelaagdheid in het programma**: Goede opbouw van de lessen met veel afwisseling tussen theorie en interactie.
- **Thematisch interessant**: Voor veel leerlingen waren de thema's van de lessen nog niet eerder zo uitgebreid behandeld. Ze vinden de thema's actueel en interessant.
- **Herhaling / checken van de stof**: Elke les checken de peer educators bij de leerlingen wat ze vorige keer hebben geleerd en of ze de begrippen nog kennen (door naar de definities te vragen). Deze herhaling lijkt ervoor te zorgen dat de begrippen beter doordringen.

7.3. Relevante contexten en randvoorwaarden

Een breed scala aan contextfactoren is genoemd welke van invloed kunnen zijn op de uitvoering en de effectiviteit van de lessen. Het gaat om:

- **Vaardigheden van de peer educators:** De individuele didactische vaardigheden en inhoudelijke kennis van de diverse peer educators zijn van belang voor de hiervoor genoemde succesfactoren. Deze vaardigheden en kennis variëren echter tussen peer educators.
- **Tijd en behandeling van de stof.** Belangrijke factor bij het realiseren van resultaten is de mate waarin inhoudelijke thema's aan de orde komen tijdens de lessen. De lesduur beïnvloedt in hoeverre alle onderwerpen behandeld kunnen worden en of er voldoende diepgang kan zijn. Door de beperkte tijdsduur van de lessen worden keuzen gemaakt en kan niet alles even uitgebreid aan bod komen.
- **Verschillende dynamieken naar opleidingsniveau:** Bij vmbo klassen kan veelal minder de diepte in worden gegaan, havo klassen vaak dynamiek van veel praten en in vwo klassen vaak meer op theoretisch niveau interessant, waardoor ze wat minder makkelijk of snel over persoonlijke ervaringen spreken.
- **Huidig kennisniveau leerlingen:** Het basisniveau van de leerlingen kan de effectiviteit van de lessen beïnvloeden. Sommige leerlingen gebruiken geen reguliere media (buiten sociale media om) gebruiken, waardoor het lastiger voor ze is om de mechanismen erachter te begrijpen. De startniveaus qua kennis van leerlingen verschillen veelvuldig per klas en leerling, veelal beïnvloed door de thuissituatie en persoonlijke interesse van leerlingen.
- **Onderwijstypen:** In hogere vwo klassen is er bij leerlingen een hoger basisniveau dan bij havo- en mbo-leerlingen als het gaat om kennis van de thema's. In de vwo-klassen is meer verdieping gewenst om echt effect te hebben. Ten aanzien van vwo klassen kunnen meer inhoudelijk onderlegde peer educators worden ingezet, omdat daar meer de diepte opgezocht kan worden.

- **Leeftijd:** Naast onderwijsniveau is ook leeftijd een relevante contextfactor. Oudere leerlingen zijn beter op de hoogte van termen uit de les, het basisniveau ligt dus hoger.
- **Betrokkenheid van docenten:** De aanwezigheid en betrokkenheid van de docent is een belangrijke voorwaarde voor succesvolle lessen. De docent kan dan de peer educators introduceren aan het begin en helpen met orde houden gedurende de lessen.
- **Sfeer in de klas:** Ook de sfeer in de klas is ten slotte een belangrijke factor die het succes van een lesreeks beïnvloedt. Daarbij speelt onder andere mee hoe goed de leerlingen elkaar kennen, hoe goed docent en leerlingen elkaar kennen en in hoeverre er een open sfeer is in de klas waarin leerlingen verhalen kunnen delen zonder veroordeeld te worden.

7.4. 'Additionele opbrengsten en neveneffecten

We zien de volgende additionele opbrengsten van het Under Pressure programma:

- Leerlingen gaan **meer spreken over maatschappelijke thema's**, ook buiten de thema's van de lesreeks om;
- Docenten raken geïnspireerd om **'door te pakken' in hun lessen** op de thematiek uit de UP lessen.

Daarnaast signaleren we enkele (mogelijke) neveneffecten:

- Sommige leerlingen doen uitspraken in de lessen dat ze (bepaalde) media niet vertrouwen of dat ze het er niet mee eens zijn dat dat complottheorieën (altijd) fout zijn. In lessen is slechts beperkt tijd voor de peer educators om hier goed op te reageren. Als mogelijk risico is in interviews genoemd dat leerling(en) **de peer educators minder zullen gaan vertrouwen**, of dat een leerling door een dergelijke uitspraak **verder van diens klasgenoten komt te staan**.

7.5. Aanbevelingen

Op basis van onze evaluatie kunnen een aantal aanbevelingen worden gedaan voor een verdere doorontwikkeling van Under Pressure om de resultaten verder te kunnen verbeteren.

- In de evaluatie hebben we geconstateerd dat door het volgen van de lessen Under Pressure de kennis van jongeren is toegenomen omtrent nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes evenals ook het bewustzijn omtrent de gevaren van nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes voor henzelf en de samenleving. Tevens zijn jongeren zich bewuster geworden van mogelijkheden om nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes te herkennen en te valideren op betrouwbaarheid, zoals het herkennen van aspecten die duiden op misleiding en het raadplegen van meerdere bronnen. Echter de vaardigheden van jongeren hoe zij in de praktijk nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes effectief kunnen identificeren en / of weerbaarder zijn tegen de invloed hiervan, kunnen in enkele lessen van 50 minuten onvoldoende worden gerealiseerd. In andere woorden, jongeren zijn van 'onbewust onbekwaam' gegroeid naar "bewust onbekwaam'. Dat is een mooi resultaat, maar voor echte gedragsverandering is **meer tijd en oefening vereist**. Onze aanbeveling is om na te gaan in hoeverre het binnen de kaders van het onderwijs (vaste lesduur, beperkte tijd voor gastprogramma's) mogelijk is om de Under Pressure interventie **door te ontwikkelen: gericht op meer ruimte (tijd) voor aanleren van praktische vaardigheden?** Zodat jongeren de stap kunnen maken van 'bewust onbekwaam' naar 'bewust bekwaam' als het gaat om het herkennen van ook de meer complexe vormen van nepnieuws en desinformatie. Mogelijk vormen hiertoe kunnen (bijvoorbeeld) zijn het **aanbieden van een dagprogramma die tijdens een studieweek gegeven kan worden, meer werken met huiswerk, nazorgprogramma's die docenten zelf kunnen geven**. Overwogen kan worden **om lessen samen te voegen tot één dag, mogelijk ook op een externe locatie. Op**

die manier wordt het een 'uitje' en dompelen leerlingen zich gedurende een gehele dag onder in de thematiek. Rekening gehouden moet worden met het feit dat uitbreiding van het aantal lessen Under Pressure inkoop door scholen duurder maakt en bovendien uitdagingen voor scholen met zich mee brengt voor wat betreft inroostering en organisatie. Tevens kiest Diversion bewust voor het opdelen van de lessenreeks in drie losse sessies, omdat volgens Diversion de ervaringen laten zien dat het peer effect op deze manier het beste tot zijn recht komt. Bovendien maakt dit format dat scholen het programma gemakkelijker kunnen inroosteren. Overwogen kan daarom worden om **(extra) lessen modulair aan te bieden** opdat scholen binnen een pakket van drie lessen een keuze hebben welke thema's prioriteit hebben.

- Na het volgen van de lessen Under Pressure is de kennis en het bewustzijn van leerlingen toegenomen omtrent nepnieuws, desinformatie en sociale media algoritmes. Om te **voorkomen dat verworven kennis wegzakt in de tijd is herhaling belangrijk**. Uit onze evaluatie blijkt dat sommige docenten **zelf de thematiek willen blijven aanstippen in hun lessen**. Dit zou nog meer gestimuleerd en gefaciliteerd kunnen worden.
- **Tijd / timemanagement:** De Under Pressure lessen bevatten veel informatie omtrent nepnieuws, desinformatie, sociale media algoritmes en democratisch burgerschap. Omdat de tijd voor de lessen beperkt is gingen de lessen nu behoorlijk snel door de stof heen. Peer educators hadden (te) beperkte tijd voor het ingaan op reacties vanuit de klas voordat ze naar een nieuw onderdeel moesten of moesten bepaalde voorbeelden overslaan. Aanbeveling is daarom om **meer focus aan te brengen** in het programma. Iets **minder lesstof in één les** (niet te veel begrippen in elke les willen stoppen) of **duidelijke afspraken met scholen over de lesduur** (bijvoorbeeld gebruik maken van twee lessen in plaats van één) zou helpen om meer rust te houden in de lessen, meer verdieping aan te brengen en leerlingen nog meer de kans te geven mee te denken en doen.
- Doorontwikkelen **pool en vaardigheden peer educators**. De meerwaarde van de inzet van peer educators is blijkens de interviews en observaties dat peers makkelijker aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen en

in staat zijn om een band op te bouwen met de klassen. Toch zijn er ook aandachtspunten voor verdere verbetering. In de lessen was verschil te zien tussen de didactische vaardigheden van de verschillende peer educators. Sommigen van hen hadden ook nog minder ervaring, of hadden enkel nog digitaal les gegeven. Vaardigheden waar peer educators in verschilden waren bijvoorbeeld het wel of niet betrekken van de hele klas, informele praatjes maken met de klas voor, tijdens en na de les (wat zorgt voor extra verbinding), het volume en de zekerheid waarmee gesproken werd en de mate waarin ze goed om konden gaan met leerlingen met een meer afwijkende mening. Enkele peer educators waren vrij absoluut in 'wat is goed en wat is fout' en niet iedereen even goed om kon gaan met heftige meningen uit de klas.

- **Meer investeren in gespreksvaardigheden peer educators en meer ruimte om de diepte in te gaan in discussies**, juist ook op momenten dat leerlingen uitspraken doen waaruit blijkt dat iemand bijvoorbeeld wantrouwig staat tegenover de media of positief staat tegenover (bepaalde) complottheorieën. Om dit in goede banen te leiden zouden peer educators daartoe wel meer training in didactische vaardigheden en gespreksvoering willen. Suggestie is om dit te doen na een aantal lesreeksen. Wanneer de peer educators hier meer vaardigheden in hebben, hebben ze ook meer vertrouwen om gesprekken te 'laten schuren', iets waarvan ze aangeven dat sommige leerlingen daar behoefte aan hebben. Naast deze vaardigheden is ook tijd nodig in het programma en de mogelijkheid om op eigen inzicht af te wijken van het lesprogramma, als de dynamiek in de klas daarom vraagt.

Naast bovenstaande aanbevelingen die wij sowieso van belang achten voor een mogelijke doorontwikkeling van de Under Pressure lesreeks, is ook nog een aantal andere ideeën en aanknopingspunten genoemd die kunnen bijdragen aan doorontwikkeling van de lessen. Deze zijn minder vaak genoemd of zijn minder fundamenteel dan de vorige punten, maar zijn mogelijk wel interessant voor Diversion om (deels) mee te nemen in de doorontwikkeling. Het gaat om:

- Nog meer inzetten op **(herkenbare) praktijkvoorbeelden**. Bijvoorbeeld door de link te maken tussen de toeslagenaffaire en hoe algoritmes werken, door de koppeling te maken aan de stad / regio van de school of door bij het redactiespel gebruik te maken van de schoolkrant.
- **Redactiespel**. Het redactiespel is genoemd in de interviews als een goed en belangrijk element in de Under Pressure lessen. Toch zijn ook verschillende verbeterpunten genoemd: wellicht beter in kleine groepjes het spel spelen, zodat ook de minder actieve leerlingen aangehaakt worden. Ook meer verdieping op het thema redactie & journalistiek.
- **Huiswerk en/of verwerkingsopdrachten inbouwen** waarin leerlingen hetgeen ze hebben geleerd kunnen toepassen of er op reflecteren. Dit zorgt voor meer begrip en dat het beter beklijft. Dit kan in de les, maar eventueel ook als tussentijdse huiswerkopdrachten.
- **Meer dynamiek in les 1 en 3**, bijvoorbeeld door middel van het gebruik van filmpjes, meer ruimte voor interactie en / of het doorontwikkelen van de leskaart.
- **Persoonlijk verhaal nog beter laten aansluiten**. Het delen van een persoonlijk verhaal in de eerste les is een belangrijk onderdeel Under Pressure. Dit aspect kan worden doorontwikkeld door te onderzoeken hoe de persoonlijke verhalen beter aan een inhoudelijke les uit het programma gekoppeld kunnen worden.
- **Het thema polarisatie meer aan bod laten komen**. Het begrip polarisatie en de betekenis daarvan is in de huidige tijd zeer actueel maar bleek bij leerlingen niet of minder goed bekend te zijn. In de lessen werd daar echter weinig concrete aandacht aan besteed. Hier kan doorontwikkeling op plaatsvinden om polarisatie meer onderdeel uit te laten maken van de lessen.
- **Uitbreiden pool peer educators**. Daarbij gaat het om meer diversiteit in de pool, zodat er meer peer educators inzitten van verschillende opleidingsniveaus.

Bijlage 1 Geraadpleegde literatuur

Basol, M., Roozenbeek, J., & van der Linden, S. (2020). Good news about Bad News: Gamified inoculation boosts confidence and cognitive immunity against fake news. *Journal of Cognition*, 3(1), Article 2.

Benson, P.L., Mannes, M., Pittman, K. & Ferber, T. (2004). Youth development, developmental assets, and public policy, in R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds) *Handbook of Adolescent Psychology, Second Edition* (pp. 781-814). NJ, USA: John Wiley & Sons, Inc.

Campelo Nicholoas; Oppetit A., Neau F., Cohen D., Bronsard G. (2018). "Who are the European youths willing to engage in radicalisation? A multidisciplinary review of their psychological and social profiles," *European Psychiatry* (52), pp.1-14.

Caplan, G. (1964), *Principles of prevention psychiatry*, Oxford: Basic Books.

Gielen, A.J. (2020). *Cutting through Complexity. Evaluating Countering Violent Extremism*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Gielen, A.J., Peeters, M., Wouterse, L. & R. van Wonderen (2021). *Werken aan weerbaarheid van Haagse leerlingen. Een evaluatie van de projecten VIP, MIJ en MIJ jr.* Via <https://www.agadvies.com/wp-content/uploads/downloads/Final-onderzoeksrapportage.pdf>

Health Professionals," *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 205(1), pp. 54-57.

Maertens, R., Roozenbeek, J., Basol, M., & van der Linden, S. (2021). Long-term effectiveness of inoculation against misinformation: Three longitudinal experiments. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 27(1), 1–16.

McGuire, W. J. (1961). The effectiveness of supportive and refutational defenses in immunizing and restoring beliefs against persuasion. *Sociometry*, 24, 184–197.

Mihajlovic (2017). "Violent Extremism, Community-Based Violence Prevention and Mental

Pease, K. (2002), Crime reduction, in: Maguire, M., Morgan, R. & Reiner, R. (ed.), *The Oxford handbook of criminology*, Oxford: Oxford University Press, 947–79.

Roozenbeek, J., Maertens, R., McClanahan, W., & van der Linden, S. (2021). Disentangling item and testing effects in inoculation research on online misinformation: Solomon revisited. *Educational and Psychological Measurement*, 81(2), 340–362

Roozenbeek, J., & van der Linden, S. (2018). The fake news game: actively inoculating against the risk of misinformation. *Journal of Risk Research*, 22(5), 570–580.

Roozenbeek, J., & van der Linden, S. (2019). Fake news game confers psychological resistance against online misinformation. *Palgrave Communications*, 5(65).

Roozenbeek, J., & Van der Linden, S. & T. Nygren (2020). Prebunking interventions based on "inoculation" theory can reduce susceptibility to misinformation across cultures. *Misinformation Review. The Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1(2).

Sieckelinck, S. & Gielen A.J. (2020). *Veerkracht bevorderen bij opgroeiende*

jongeren. Inzetten op beschermende factoren. Den Haag: Platform JEP, 3 februari 2020. Via <https://www.platformjep.nl/documenten/publicaties/2020/02/03/veerkracht-bevorderen-bijopgroeiende-jongeren>

Weine, Stevan (2012). "Building resilience to violent extremism in Muslim diaspora communities in the United States," *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 5(1), pp. 60-73.

Weine, Stevan M., Aliya Saeed, Stephen Shanfield, John Behars, Alisa Gutman & Aida

Bijlage 2 Observatiekader

Doel lesobservaties:

- Vergroten kennis over organisatorische aspecten van het UP lesprogramma, zoals methodieken, thema's, materiaalgebruik, gebruik ruimte.
- Observeren van algemene kenmerken klas en inhoudelijke reacties op UP. Daarmee kan meer inzicht verkregen worden in werkzame elementen van de lessen, en effectiviteit van het programma gedurende een lesreeks. Specifiek kan ingezoomd worden de rol en vaardigheden van de peer educator. We kijken naar:
 - Algemene kenmerken, zoals aantal leerlingen, kenmerken leerlingen / samenstelling klas, mate van orde en discipline in de klas, algemene betrokkenheid en interesse.
 - Wijze van interactie/omgang tussen leerlingen en peer educators en tussen docent en peer educators.
 - O.a.: Zijn er leerlingen die niet aan bod komen / niets (durven) zeggen? Worden deze actief betrokken door de peer educators (en hoe)?
 - Wijze van interactie/omgang leerlingen onderling.
 - Reacties van leerlingen op de thema's/onderwerpen (zowel verbaal als non-verbaal).
 - Kennisniveau leerlingen (weten ze bijv. al wat desinformatie is, hoe je het kunt herkennen).
 - Attitude leerlingen (bijv. hoe kijken leerlingen initieel naar een begrip als vrijheid van meningsuiting en is daar een zichtbare verandering in tijdens de lesreeks).
 - Gedrag leerlingen (hoe gaan ze om met leerlingen die anders denken, actief/passief, (des)interesse, ontregelend, verstorend).

In het observatieschema:

- Algemene informatie.
- Concrete uitingen van gastdocent en leerlingen, gerelateerd aan de onderwerpen van UP. Daarbij noteren: Thema (zie bovenstaand onderstreept bij 'doel UP') – Uiting – Interactie. Bij interactie gaat het om de bijbehorende (non-)verbale interactie tussen docenten en leerlingen (en evt. leerlingen onderling), zoals aanmoedigen, afkeuren, reflectie stimuleren, ruimte geven om vragen te stellen of juist niet.
- Algemene concluderende observaties:
 - Wat ging goed (en waarom) en wat kon beter (en waarom)?
 - Welke reacties / veranderingen hebben leerlingen laten zien (in kennis, attitude en/of gedrag) m.b.t. de thema's van die les?

In blokjes van 5 minuten noteren wat er gebeurt en wat de belangrijkste thematiek is die wordt behandeld.

Observatieschema

Naam school:	Datum:	
Observator:	Klas:	
Algemene kenmerken en observaties (noteer hier zaken als aantal leerlingen, verdeling jongens/meisjes, beschrijving leslokaal/locatie, materialen, thema les, maar ook mate van orde in de klas, de algemene betrokkenheid en interesse van leerlingen én docent)		
Observaties (noteer hier: 1. Specifieke uitingen van leerlingen of peer educator m.b.t. de kernthema's van Under Pressure (noteer daarbij: thema – uiting / observatie – interactie), zoals op p.1 beschreven; 2. Elke 5 minuten een beknopte weergave van de besproken thematiek en de (inter-)actie die heeft plaatsgevonden)		
Thema ³⁰	Uiting / observatie	Interactie

ALGEMENE INDRUK/CONCLUSIE GASTLES (wat ging goed, wat kon beter, waarom, wat waren opvallendheden? Welke reacties / veranderingen hebben leerlingen laten zien (in kennis, attitude en/of gedrag) m.b.t. de thema's van die les?)

--

30 Keuze maken uit:

- Stimuleren van kritisch denken zodat jongeren de juistheid van informatie kunnen inschatten en evalueren.
- Vergroten van kennis over de manier waarop desinformatie werkt en wat de gevaren van (het verspreiden van) desinformatie zijn.
- Versterken van het zelfvertrouwen van jongeren bij het gebruiken van media en het constructief aangaan van het gesprek over hun ervaringen met media en democratie.
- Jongeren bewust te maken van het belang van, en hun eigen rol in, een samenleving met vrijheid van media en vrijheid van meningsuiting.
- Jongeren het belang te leren van het gebruik van verschillende bronnen bij het vormen van hun mening.
- Vergroten van de kennis van de manier waarop media en journalisten werken.
- Overig, namelijk...

Bijlage 3 Topiclijst focusgroep leerlingen

Introductie

1. Voorstelrondje: klas en naam
2. Introductie op het onderzoek

Beoordeling lessen

3. Wat vonden jullie van de Under Pressure lessen?
 - 3a. Wat vonden jullie het meest leuk/interessant?
 - 3b. Wat vonden jullie minder leuk/interessant?
 - 3c. Heb je iets gemist in de lessen?
4. Hoe vonden jullie de 'game' die jullie in les 2 speelden?
5. Hoe vonden jullie het redactiespel dat jullie in les 3 speelden?
6. Wat vonden jullie van de peer educators die de les gaven?
 - 6a. In hoeverre voelde je een 'klik' met deze personen? Waarom wel/niet?

Opbrengsten lessen

7. Wat zijn de 3 belangrijkste lessen die je van UP hebt geleerd?
8. Heb je het idee dat je desinformatie goed kunt herkennen en onderscheiden van feitelijke informatie?
 - 8a. Is dit veranderd door de UP lessen? Waardoor dan?
 - 8b. Wat heb je geleerd over hoe de verspreiding van desinformatie gebeurt?
 - 8c. Ben je zelf meer bronnen gaan zoeken / gebruiken na de UP lessen?

9. Heb je het idee dat je goed begrijpt hoe betrouwbare media tot stand komt? Kun je daar wat meer over vertellen?
 - 9a. Is dit veranderd door de UP lessen? Waardoor dan?
 - 9b. Hoe zie je jouw eigen rol als het gaat over media berichtgeving?
10. Wat heb je geleerd over democratische waarden, zoals persvrijheid en vrijheid van meningsuiting?
 - 10a. Heb je het idee dat je na de UP lessen anders naar deze waarden kijkt dan eerst? Kun je dat toelichten?
11. Als je de belangrijkste boodschap van UP zou vertellen aan je ouders of vrienden, hoe zou je die verwoorden?
 - 11a. Denk je dat je na UP vaker het gesprek met hen (en evt. anderen) gaat voeren over thema's als desinformatie, betrouwbare media en persvrijheid? Waarom wel / niet?
12. In hoeverre heb je de onderwerpen uit UP in de afgelopen weken buiten de lessen om met klasgenoten, vrienden en familie besproken?

Afronding

13. Wil je nog iets kwijt of heb je nog vragen?
14. Dank en afsluiting

Bijlage 4 Topiclijst interviews docenten

Introductie

1. Kennismaking
2. Toelichting onderzoek en verslaglegging

Beoordeling UP lessen

3. Hoe vond u de gastles Under Pressure? Welke onderdelen vond u goed, welke vond u minder?
4. Wat vond u van de gastdocenten van Under Pressure? Wat was goed, wat was minder?
 - 4a. In hoeverre hadden ze een goede klik met de leerlingen? Waar kwam dit wel / niet door denkt u?
5. Heeft u naderhand van leerlingen gehoord hoe ze de gastles vonden?

Effectiviteit

6. Kunt u iets vertellen wat u los van Under Pressure binnen het curriculum al doet bij u op school m.b.t. de behandelde thema's (media gebruik, desinformatie, democratische waarden)?
 - 6a. Hoe verhoudt Under Pressure zich tot deze activiteiten? (is het aanvullend/ter vervanging?)
7. Wat is volgens u het belangrijkste dat leerlingen leren van Under Pressure?

8. Wat zijn volgens u de belangrijkste effecten van Under Pressure? (doorvragen: heeft u deze effecten teruggezien bij de leerlingen en zo ja op welke manier?) Uitgesplitst naar:
 - 8a. Effecten op *kennisniveau*? Indien nodig specifiek doorvragen op kennis over:
 - 8a1. (Herkenning van) desinformatie en onderscheid met feitelijke informatie
 - In hoeverre zijn leerlingen/studenten zich nu bewust van nepnieuws (cijfer uit 10)? Hoe merkt u dat?
 - 8a2. Mechanismen achter (verspreiding van) desinformatie
 - 8a3. Betrouwbare media, hoe berichtgeving tot stand komt
 - In hoeverre hebben de leerlingen inzicht gekregen in hun eigen (social) media gebruik? Waaruit blijkt dat?
 - 8a4. Democratische waarden, zoals persvrijheid en vrijheid van meningsuiting
 - 8b. Effecten op *attitude niveau*? Indien nodig specifiek doorvragen op attitude m.b.t.:
 - 8b1. Eigen rol / verantwoordelijkheid m.b.t. (social) media gebruik
 - 8b2. Betrouwbaarheid van media en journalisten
 - In hoeverre hebben de leerlingen vertrouwen in journalisten? (cijfer uit 10) Hoe merkt u dit?
 - 8b3. Democratische waarden (doorvragen op persvrijheid en vrijheid van meningsuiting)
 - Hoe belangrijk denkt u dat de leerlingen/studenten vrijheid van meningsuiting nu vinden? (cijfer uit 10) Hoe merkt u dat?
 - 8c. Effecten op *gedragsniveau*? Indien nodig specifiek doorvragen op gedrag m.b.t.:
 - 8c1. Gebruik van media
 - 8c2. Op constructieve wijze het gesprek aangaan over de behandelde thema's

9. In hoeverre draagt de digitale game volgens u bij aan deze effecten? Welke andere onderdelen van Under Pressure dragen volgens u bij aan deze effecten?
 - 9a. Redactiespel
 - 9b. Persoonlijk verhaal
10. Hebben de lessen u gemotiveerd om zelf nog met het onderwerp aan de slag te gaan? Zo ja, waarom en hoe?

Afsluiting

11. Zou u volgend jaar weer Under Pressure in uw klas verzorgd willen hebben? Waarom wel of niet?
12. Wat zou u evt. nog veranderen of toevoegen aan UP (qua inhoud en/of opzet)?
13. Nabranders of vragen?
14. Dank en afronding (herhaling verslaglegging)

Bijlage 5 Topiclijst interviews peer educators

Introductie

1. Kennismaking (incl. info over hoe lang men al UP geeft en aan welk type groepen)
2. Introductie onderzoek en toelichting verslaglegging

Opbrengsten:

3. Wat zijn wat jullie betreft de belangrijkste doelen van Under Pressure?
4. In hoeverre zijn de doelstellingen wat jullie betreft over het algemeen behaald na een lesreeks?
 - 4a. Waaraan zie/merk je dat?
 - 4b. In hoeverre zie je een ontwikkeling bij leerlingen gedurende een lesreeks?
 - 4c. In hoeverre worden bepaalde doelstellingen (naar jullie inschatting) meer of minder behaald dan anderen? Hoe komt dat denk je?
 - 4c. *Indien nodig doorvragen op specifieke elementen uit de doelstellingen:*
 - 4c1. Jongeren weerbaarder maken tegen polariserende content en desinformatie. De weerbaarheid wordt versterkt door:
 - Stimuleren van kritisch denken zodat jongeren de juistheid van informatie kunnen inschatten en evalueren.
 - Vergroten van kennis over de manier waarop desinformatie werkt en wat de gevaren van (het verspreiden van) desinformatie zijn.

- Versterken van het zelfvertrouwen van jongeren bij het gebruiken van media en het constructief aangaan van het gesprek over hun ervaringen met media en democratie.

4c2. Versterken van democratisch burgerschap onder jongeren, met een focus op persvrijheid en vrijheid van meningsuiting. Dit wordt gedaan door:

- Jongeren bewust te maken van het belang van, en hun eigen rol in, een samenleving met vrijheid van media en vrijheid van meningsuiting.
- Jongeren het belang te leren van het gebruik van verschillende bronnen bij het vormen van hun mening.
- Vergroten van de kennis van de manier waarop media en journalisten werken.

5. In hoeverre zien jullie ook 'bijvangst', oftewel positieve effecten naast de beoogde doelstellingen?
6. In hoeverre komen jullie ook mogelijk negatieve, of zelfs averechtse effecten tegen van de UP lessen? Hoe gaan jullie daarmee om?

Werkzame elementen

7. Welke onderdelen/lessen/werkvormen vinden jullie het meest succesvol en waarom?
 - 7a. Welke slaan het best aan bij de leerlingen?
 - 7b. Welke hebben het meest effect denken jullie?
8. Zijn er ook onderdelen/lessen/werkvormen die jullie minder goed vinden werken en waarom?
 - 8a. Welke slaan het minst goed aan bij de leerlingen?
 - 8b. Welke hebben minder effect denken jullie?

Context (relevante randvoorwaarden):

9. Wat zijn voor jullie belangrijke randvoorwaarden waar aan voldaan moet worden om de UP lesreeks tot een succes te maken?
10. Is de ene UP lesreeks succesvoller (ogenschijnlijk effectiever) dan de andere? Wat maakt dan het verschil? Vraag specifiek door op de volgende mogelijke relevante factoren:
 - 10a. Leeftijd leerlingen
 - 10b. Samenstelling klas
 - 10c. Locatie / omgeving school (o.a.: stad of dorp, randstad of provincie)
 - 10d. Opleidingsniveau
 - 10e. Jouw eigen kennis, ervaring, inbreng als peer educator
 - 10f. Basiskennis of basishouding en vaardigheden van leerlingen
 - 10g. Rol van ouders (en in hoeverre ze worden meegenomen in wat jullie aanbieden)
 - 10h. Rol van leerkracht, mate waarin hij/zij:
 - aanwezig blijft in klas
 - orde houdt
 - het thema belangrijk vindt
 - 10i. Nog andere relevante factoren die niet genoemd zijn?
11. Krijg je na afloop wel eens feedback van de leerkracht (zo ja, wat voor?)
12. Krijg je na afloop wel eens feedback van de leerlingen (zo ja, wat voor?)

Afsluiting

13. Als jij het voor het zeggen had en tijd en geld geen rol zouden spelen, zou je dan wijzigingen in de lessen aanbrengen?
 - 13a. Zo ja, welke en waarom?
14. Nabranders of vragen?
15. Dank en afronding

Bijlage 6 Gestandaardiseerde vragenlijst

1. Wat is je school? Kruis het juiste hokje aan.

☐	School A	☐	School C
☐	School B	☐	Andere school, namelijk ...

2. Wat is je opleiding? Kruis het juiste hokje aan.

☐	Vmbo	☐	Mbo
☐	Havo	☐	Anders, namelijk ...
☐	Vwo / Gymnasium	☐	

3. In welk jaar van je opleiding zit je? Kruis het juiste hokje aan.

☐	1° jaar	☐	4° jaar
☐	2° jaar	☐	5° jaar
☐	3° jaar	☐	6° jaar

4. Vul de aanduiding van je klas in (bijvoorbeeld klas 4A)

<input type="text"/>

5. Hoe identificeer jij je?

☐	Jongen	☐	Anders
☐	Meisje	☐	Wil ik niet zeggen

6. In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal oneens	Oneens	Neutraal	Eens	Helemaal eens
1. Informatie op het internet is meestal waar	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik weet wat het verschil is tussen feiten en meningen	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik weet wat een complottheorie is en hoe ik het kan herkennen als ik het tegenkom	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik weet wat nep-nieuws is en hoe ik het kan herkennen als ik het tegenkom	☐	☐	☐	☐	☐

7. In hoeverre ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?

	Helemaal oneens	Oneens	Neutraal	Eens	Helemaal eens
1. Ik controleer wel eens of de informatie die ik lees op internet waar of nep is	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik vind het slecht als op sociale media onjuiste informatie wordt gedeeld	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik vind het slecht om op sociale media alleen maar informatie te krijgen die mijn mening bevestigt	☐	☐	☐	☐	☐

8. Hoe belangrijk vind je het om:

	Heel onbel- angrijk	Onbelan- grijk	Neutraal	Belangrijk	Heel belangrijk
1. Te controleren of de informatie die je leest op internet waar of nep is?					
2. Op sociale media ook meningen te horen waar je het niet mee eens bent?					
3. Meerdere bronnen met informatie op te zoeken om je mening te kunnen vormen?					

9. In de lessen van UNDER PRESSURE zal worden uitgelegd wat wordt bedoeld met 'desinformatie'. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan hokje B of C aan.

- A. Weet ik niet.
- B. Desinformatie is onjuiste of onnauwkeurige informatie, maar dit hoeft niet altijd met slechte bedoelingen te zijn.
- C. Desinformatie is onjuiste of onnauwkeurige informatie, die altijd wordt verspreid met slechte bedoelingen, bijvoorbeeld om mensen te beschadigen of om geld mee te verdienen.

10. In de lessen van UNDER PRESSURE zal worden uitgelegd wat wordt bedoeld met 'nepnieuws'. Maar misschien weet jij dit nu al? Als je denkt dat je het al weet, kruis dan hokje B of C aan.

- A. Weet ik niet.
- B. Nepnieuws is onjuiste of onnauwkeurige informatie, maar dit hoeft niet altijd met slechte bedoelingen te zijn.
- C. Nepnieuws is onjuiste of onnauwkeurige informatie, die altijd wordt verspreid met slechte bedoelingen, bijvoorbeeld om mensen te beschadigen of om geld mee te verdienen.

11. In de lessen van UNDER PRESSURE zal worden uitgelegd hoe je desinformatie kunt herkennen. In hoeverre weet je nu al hoe je desinformatie kunt herkennen?

- A. Ik heb hierover geen kennis.
- B. Ik heb hierover weinig kennis.
- C. Ik heb hierover enige kennis.
- D. Ik heb hierover veel kennis.
- E. Ik heb hierover heel veel kennis.

Hoe betrouwbaar vind je de volgende nieuwsberichten? Geef een score tussen 1 (onbetrouwbaar) en 10 (betrouwbaar)

9 nieuwsitems gemanipuleerd 'trolling', 'discrediting', 'conspiracy', 'emotional manipulation', 'polarisation' en 'impersonation'	1 = onbetrouwbaar, 10 = betrouwbaar
4 controle nieuwsitems	1 = onbetrouwbaar, 10 = betrouwbaar

VRAGEN OVER KENNIS SOCIALE MEDIA ALGORTIMES

12. In de lessen van UNDER PRESSURE zal worden uitgelegd wat een sociale media algoritme is. In hoeverre weet je nu al wat een sociale media algoritme is?

- A. Ik heb hierover geen kennis.
- B. Ik heb hierover weinig kennis.
- C. Ik heb hierover enige kennis.
- D. Ik heb hierover veel kennis.
- E. Ik heb hierover heel veel kennis.

13. Welke uitspraak is volgens jou waar? Door sociale media algoritmes krijg je:

- A. Vooral informatie te zien die je leuk vindt of die je eigen standpunt bevestigt.
- B. Ook informatie te zien die je niet leuk vindt of die je eigen mening tegenspreekt.
- C. Weet ik niet.

VRAGEN OVER KENNIS VRIJHEID VAN MENINGSUITING EN DE GRENZEN HIERVAN

14. Welke uitspraken zijn volgens jou waar?

De vrijheid van meningsuiting in Nederland houdt in dat:	Waar	Onwaar	Weet ik niet
a. Je mag zeggen en schrijven wat je wilt, zonder hiervoor toestemming van de overheid te vragen.			
b. Je meningen mag uiten waar de overheid het niet mee eens is.			
c. Je meningen mag uiten zelfs als deze kwetsend of schokkend zijn voor anderen.			
d. Je groepen mag beledigen op basis van hun ras, godsdienst, seksuele gearardheid of handicap.			
f. Je iets slechts over iemand zeggen terwijl je weet dat dit niet waar is.			
g. Je mag aanzetten tot discriminatie, haat of geweld.			

15. Welke uitspraken zijn volgens jou waar?

In Nederland mag je op sociale media:	Waar	Onwaar	Weet ik niet
a. Oproepen doen tot rellen zoals bijvoorbeeld tegen coronamaatregelen			
b. Oproepen doen tot het intimideren van personen met wie je het niet eens bent.			
c. Oproepen doen tot het discrimineren van personen met een andere religieuze, seksuele of culturele achtergrond.			
d. Informatie delen waarin door anderen wordt opgeroepen tot discriminatie, intimidatie of geweld.			

16. In de lessen van UNDER PRESSURE zal worden uitgelegd hoe mediaredacties en journalisten tot hun keuze komen welk nieuws zij wel of niet plaatsen.

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraak?	Helemaal oneens	Oneens	Neutraal	Eens	Helemaal eens
Ik begrijp goed welke keuzes mediaredacties en journalisten moeten maken als zij verslag doen van een nieuwsgebeurtenis.					

17. Stel je bent het niet eens met een bericht dat je voorbij ziet komen op Instagram. Hoe kun je dan opbouwend kritisch reageren?

a. Een reactie plaatsen over de inhoud van het bericht
b. Een reactie plaatsen over de persoon die het heeft geschreven
c. Weet ik niet

Ben je het eens of oneens met de onderstaande uitspraken?	Helemaal oneens	Oneens	Neutraal	Eens	Helemaal eens
1. Ik luister naar de mening van anderen uit mijn klas, ook als ik het er niet mee eens ben.					
2. Ik word boos als iemand een andere mening heeft dan ikzelf.					
3. Ik vind dat iedereen in Nederland voor zijn of haar mening mag uitkomen, ook als ik het met die mening niet mee eens ben.					

Hoe belangrijk vind je het:	Heel onbelangrijk	Onbelangrijk	Een beetje belangrijk	Belangrijk	Heel belangrijk
4. Dat je mag zeggen en schrijven wat je wilt, zonder hiervoor toestemming van de overheid te vragen.					
5. Dat de media de mensen betrouwbare informatie geven?					
6. Dat de media vrij zijn om te zeggen dat de regering het niet goed doet?					
7. Dat niet één iemand of groep de baas kan spelen in Nederland?					

COLOFON

Opdrachtgever	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, directie Samenleven en Integratie en Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV)
Auteurs	Drs. R. van Wonderen (Verwey-Jonker Instituut) M. Peeters – Osseyran, MSc (RadarAdvies)
Met medewerking van	L.H.L Reches, MSc M. Sikkema, MSc C. Hagens, Msc I. Teunissen, MSc
Foto omslag	123rfr
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-94-6409-159-5

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, april 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.